

Starokršćanska topografija otoka Hvara

Maršić, Ivona

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:790141>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-20**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)



zir.nsk.hr



DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni prijediplomski studij
Arheologija



Ivona Maršić

Starokršćanska topografija otoka Hvara

Završni rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni prijediplomski studij
Arheologija

Starokršćanska topografija otoka Hvara

Završni rad

Student/ica:
Ivona Maršić

Mentor/ica:
izv. prof. dr. sc. Josipa Baraka-Perica

Zadar, 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. POVIJEST OTOKA HVARA KROZ ANTIKU I RANI SREDNJI VIJEK.....	2
3. TOPOGRAFIJA OTOKA HVARA	5
4. STAROKRŠĆANSKE DVOJNE CRKVE U STAROM GRADU	6
4.1. SJEVERNA CRKVA.....	11
4.2. JUŽNA CRKVA	14
4.3. CRKVENI NAMJEŠTAJ.....	17
4.4. MOZAIK.....	23
5. HVARSKA KATEDRALA	27
6. CRKVA SV. CIPRIJANA.....	31
7. CRKVA SVIH SVETIH.....	32
8. CRKVA SV. DUHA.....	33
9. STAROKRŠĆANSKE LUCERNE.....	34
10. NEKROPOLE.....	41
11. ŠĆEDRO.....	45
12. NJIVE – MARIJA MAGDALENA.....	47
13. VRISNIK – ČEBARJON.....	49
14. UVALA SV. LUKE.....	51
15. ZAKLJUČAK.....	55
16. POPIS LITERATURE.....	59
17. POPIS ILUSTRACIJA	61
SAŽETAK	63

1. UVOD

Otok Hvar, smješten u središnjem dijelu Dalmacije, poznat je po svojoj bogatoj povijesti koja seže do prapovijesnih vremena. Posebno mjesto u hvarskoj povijesti zauzima starokršćanska arheologija koja pruža dragocjen uvid u život i religijske prakse starokršćanskih zajednica na ovom prostoru. Arheološki nalazi iz razdoblja ranog kršćanstva svjedoče o važnosti otoka Hvara kao religijskog i kulturnog otočkog središta u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.

Cilj je ovog rada analizirati starokršćanske nalaze i lokalitete na otoku Hvaru. Kroz pregled dosadašnjih istraživanja ovaj rad nastoji pružiti cjelovitu sliku o širenju kršćanstva, religijskim praksama i kulturnim utjecajima koji su oblikovali razvoj starokršćanskih zajednica na Hvaru.

Posebna pažnja posvetit će se analizi dvojnih crkava u Starom Gradu koje predstavljaju jedinstven arhitektonski fenomen na ovom području. Istražit će se njihova funkcija, posveta i povezanost s kultom martira. Nadalje, rad će obuhvatiti potencijalne starokršćanske crkve u gradu Hvaru, kao i sakralne objekte u okolnim naseljima koji pružaju bogat materijal za proučavanje i razumijevanje religijskog i društvenog života u tom razdoblju.

Ovim radom želim doprinijeti boljem razumijevanju starokršćanske baštine otoka Hvara i njezine važnosti u širem kontekstu dalmatinske i mediteranske arheologije. Analizom dostupnih arheoloških i povijesnih izvora nastojat ću rasvijetliti ključne aspekte razvoja kršćanstva na ovom području i njegov utjecaj na kulturni i društveni život otoka Hvara.

1. POVIJEST OTOKA HVARA KROZ ANTIKU I RANI SREDNJI VIJEK

Prisutnost čovjeka na otoku Hvaru iznimno je rana te datira još od početaka neolitika. Markova špilja na zapadnom dijelu otoka predstavlja najstarije poznato boravište čovjeka, s bogatim arhivom ljudskih ostataka od najranije impresso keramike iz ranog neolitika do antičkih amfora.¹ Intenziviranje veza između grčkog svijeta i ilirskih središta tijekom 4. stoljeća pr. Kr. rezultiralo je organiziranijim naseljavanjem grčkog stanovništva i osnivanjem prvih grčkih gradova na srednjodalmatinskim otocima. Pod vodstvom Dionizija Starijeg iz Sirakuze grčki su doseljenici prvo osnovali Issu na Visu, a zatim Pharos na Hvaru. Antički Faros (Pharos), jedan od najstarijih gradova na hrvatskoj obali Jadrana, nalazio se na području srušenog ilirskog naselja u Starom Gradu na Hvaru. Prema Diodoru (XV. 14,1), osnovali su ga grčki doseljenici s otoka Parosa u godini prije 99. olimpijade (385/384. g. pr. Krista). U dnu dubokog zaljeva i uz prostrano plodno polje, prvobitno nastao kao agrarna kolonija, omogućio je povoljan razvoj grada. Najstarije središte grada bilo je opasano megalitskim bedemima.²

Pisani izvori donose podatke o načinu osnivanja grčkih gradova u ilirskim sredinama. Prema dogovoru s poglavarima autohtonih zajednica, grčkim doseljenicima često su se ustupali prostori za stvaranje novih naselja. Tu teoriju potkrepljuje natpis iz Lumbarde (Lumbardska psefizma) na Korčuli s uklesanom odlukom o podjeli zemlje u gradu i polja doseljenicima. Hvarski domorodci pružili su snažan otpor širenju grčkih kolonija, što je zabilježio Diodor (XV. 14,1). Unatoč tom snažnom autohtonom otporu, Pharos je podignut i opasan megalitskim bedemima, dok se autohtono stanovništvo povuklo i nastanilo u obližnjoj utvrdi. Grad je tijekom svoje duge povijesti doživio značajne promjene, a posebno kasnije, u srednjem vijeku, kada je izgubio status grada premještanjem središta otoka u grad Hvar.³

Godine 219. pr. n. e., za vrijeme drugog ilirskog rata, Pharos je uništen jer je bio sjedište Demetrija Farskog, vođe makedonsko-ilirske koalicije. Rimljani su razrušili grad i njegove zidove. Nakon obnove, Pharos je vjerojatno ponovno bio prisiljen ući u savez protiv Rimljana u trećem makedonskom ratu Perzeja (172. – 168. pr. Kr.), moguće pod pritiskom Gentija ili njegovih vazala

¹ M. Zaninović, 1996, 197.

² J. Jeličić-Radonić, 1994, 7.

³ J. Jeličić-Radonić, 1995, 56.

ili saveznika, poput Balaiosia. U to vrijeme grčko ili iliro-grčko naselje na mjestu današnjeg Hvara iskoristilo je uništenje Pharosa za vlastiti rast i proširenje svog područja. Nakon nekoliko desetljeća, uslijed smirivanja stanja te propasti ilirske države, obnovljeni Pharos ponovno je došao u povlašten položaj koji su mu Rimljani jamčili vraćanjem teritorija i prava prema natpisu pronađenom u Starom Gradu: „*τοὺς πατρίους, νόμους καὶ χώρας ἣτις ὑπῆρχεν τῇ πόλει ἐν τῇ νήσῳ ἔδωκαν ἡμῖν ... καὶ τὴν συμμαχίαν καὶ φιλίαν καὶ τὰ ἄλλα φιλόνητον ἐποίησαν*”, što znači da su Rimljani osigurali zakone, zemlju, savezništvo, prijateljstvo i učinili druga dobra djela koja su gradu dobro došla nakon teškog razdoblja razaranja.⁴

Na temeljima grčkih ostataka nastaje starokršćanska arhitektura 5. i 6. stoljeća na otoku Hvaru. Osim po važnosti Pharije s dvojnim crkvama sv. Ivana i sv. Marije, grad Hvar također se ističe kao značajno kršćansko središte. Hvar je imao starokršćansku trobrodnu baziliku, crkve i druge značajne nalaze, što ga čini važnim centrom kršćanstva u tom razdoblju. Za Hvar se vežu i pretpostavke oko prijenosa tijela svetaca sv. Dujma i sv. Anastazija iz Salone na Hvar 308. godine te njihovo čuvanje do 390. godine. Moguć je i prijenos biskupije iz Muccura u Phariju 548. godine, što bi označavalo početak katedralne crkve sv. Stjepana u Starom Gradu, dok je hvarski ager po kasnoantičkom običaju nazvan *Campus Sancti Stephani*. Starokršćanski spomenici oslikavaju duhovni život Hvara tijekom antike i ranog srednjeg vijeka, a otkrića starokršćanskih svjetiljki u Hvaru dodatno potvrđuju njegovu važnost kao maritimnog središta na Jadranu.⁵

Osim Starog Grada – Pharie i Hvara – Lisine, u kasnoj je antici na otoku Hvaru postojalo još jedno urbanizirano naselje: Jelsa. U srednjovjekovnim dokumentima i Statutu Pharia se spominje kao *Civitas Vetus*, dok je za Jelsu korišten izraz „*civitate veteri in Jelsa*”. Kasnoantičko naselje Hvara nazivano je „*civitas quae aliis temporibus fuit*”. Od svih tih kasnoantičkih civitasa, jedino je grad Hvar zadržao svoju urbanost i značaj tijekom srednjeg vijeka te je bio poznat kao Lisina, Lisna, Lesina, Phar i Hvar. Prokopije spominje kasnoantičko ime grada Hvara, Lisina, koje je zabilježeno u trima ključnim vatikanskim kodeksima, kao i na zemljopisnim kartama. Osim autohtonih oblika Lisina, Lisna, Lesina, Lesna, Hvar se u srednjem vijeku također nazivao Pharia, Phara i Phar. Kao glavni grad otoka u ranom srednjem vijeku, Hvar je preuzeo naziv nekadašnjega glavnoga grada

⁴ M. Zaninović, 1996, 202.

⁵ N. Petrić, 1993, 342.

otoka Pharie, zbog čega je imao dvojni naziv. Hrvatski oblik imena Phar, Hvar, prema zakonima romanske fonetike u latinskim je dokumentima zabilježen kao Quaro, Huara, Choaro, Hoara.⁶

Vinko Pribojević, hvarski dominikanac, dao je vrijedan renesansni opis otoka Hvara. U svom djelu „O podrijetlu i zgodama Slavena” iz 1532. godine opisao je Hvar kao bogato kulturno i povijesno naslijeđe. Naselja na otoku zadržala su prepoznatljive ostatke iz kasne antike čak i početkom 16. stoljeća. Građevine poput crkava, palača i drugih javnih građevina, koje su izgrađene ili obnovljene u kasnoantičkom razdoblju, bile su još uvijek vidljive i prepoznatljive.⁷

U kasnoj antici Hvar je bio značajno kršćansko središte, dok je tijekom srednjeg vijeka nastavio biti važno urbano središte gdje su se očuvali prepoznatljivi ostaci kasnoantičkih građevina.

⁶ N. Petrić, 1994, 635.

⁷ J. Jeličić-Radonić, 1996, 56.

2. TOPOGRAFIJA OTOKA HVARA



Slika 1. 1. dvojne crkve u Starom Gradu, 2. hvarska katedrala, 3. crkva sv. Ciprijana, 4. crkva svih svetih, 5. crkva sv. Duha, 6. crkva sv. Marije Magdalene, 7. uvala Mostir, Šćedro 8. Čebarjon, 9. Uvala sv. Luke

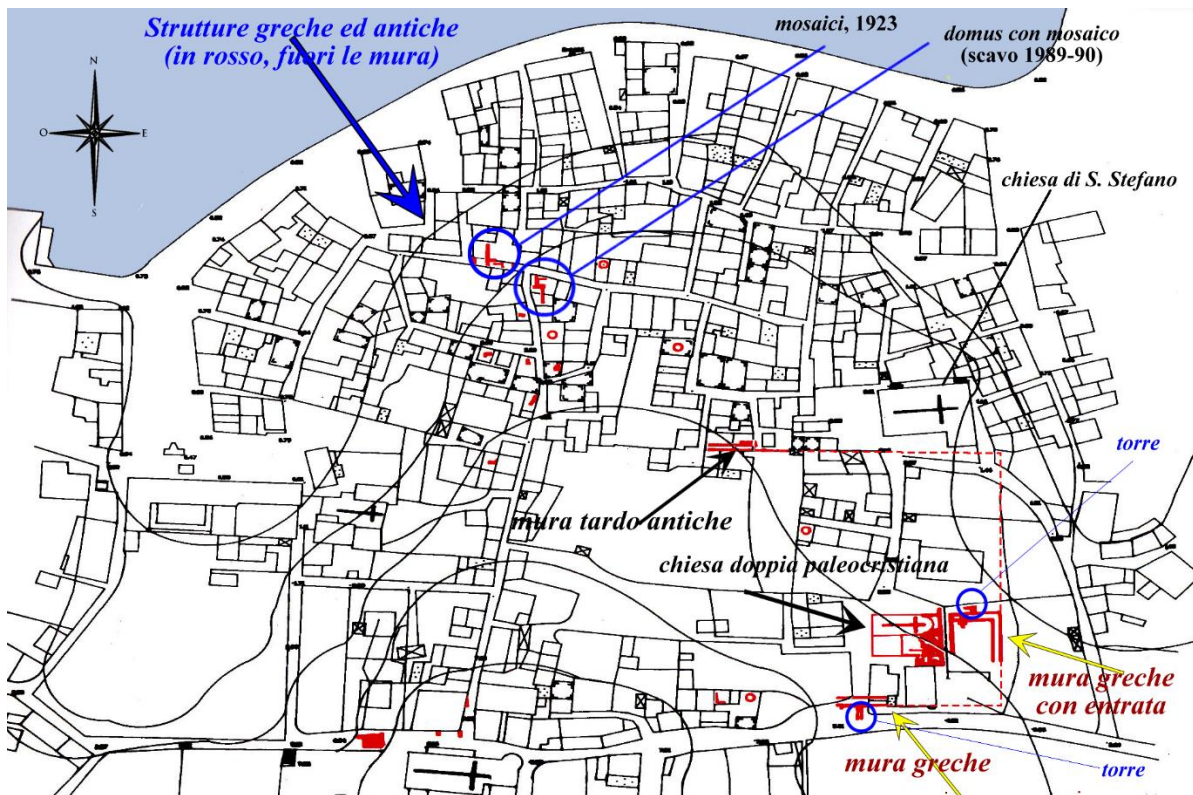
(Google Earth, pristupljeno 9. 7. 2024.)

Naselja otoka Hvara raspoređena su u skladu sa specifičnom geografskom situacijom pojedinih područja. Geografski uvjeti ključno su odredili ta područja. Svako od njih obuhvaća veće i manje površine obradivog plodnog zemljišta koje je tijekom svih razdoblja osiguravalo ekonomske temelje za život. Iako je Hvar većinom brdovit i krševit otok s relativno malim plodnim poljima u odnosu na ukupnu površinu, njihova je važnost uvijek bila iznimna, osobito u antičko doba. Velike površine brdskih strana i visoravni obrasle šumama i makijom služile su kao pašnjaci za stoku, dok je obližnje more bogato ribom predstavljalo dodatan izvor hrane. Ovaj rad fokusira se na područja oko današnjih naselja, gdje su se kontinuirano nalazile prapovijesna, antička te srednjovjekovna aglomeracija na mjestima sadašnjih naselja. Otok se prema geografskom smještaju može podijeliti na četiri glavna područja: područje grada Hvara i njegove okolice, Stari Grad i polje, Jelsa i okolno područje te područje istočno od Jelse.⁸

U ovom dijelu ukratko ću nabrojati starokršćanske lokalitete otoka Hvara koje ću detaljnije obraditi u idućim poglavljima: dvojne crkve u Starom Gradu na otoku Hvaru, starokršćanski objekt ispod današnje katedrale sv. Stjepana u Hvaru, crkva sv. Ciprijana, sv. Anastazija i Sv. Duha, također u Hvaru, crkva sv. Marije Magdalene u Njivama, crkva sv. Ciprijana na položaju Čebarjon iznad sela Vrisnik, dvojna nadsvođena grobnica u uvali sv. Luke kod Jelse te samostanska crkva u uvali Mostir na Šćedru.

⁸ M. Zaninović, 1966, 196.

3. STAROKRŠĆANSKE DVOJNE CRKVE U STAROM GRADU



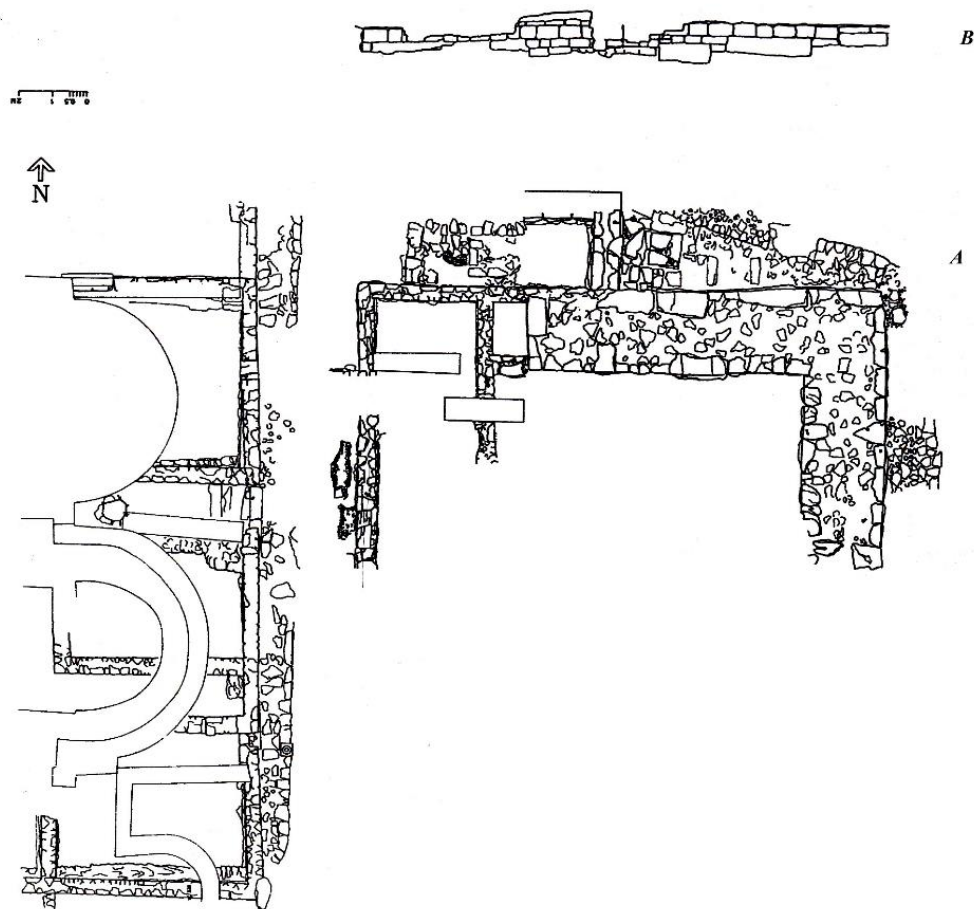
Slika 2. Stari Grad (karta)

(J. Baraka, 2012, vol. II, 474.)

Na jugoistočnom dijelu antičkog Pharosa, pokraj gradskog bedema i istočnih gradskih vrata, odakle je išla važna komunikacija prema crkvi sv. Stjepana koja se nalazila izvan gradskih zidina i koja je vrlo vjerojatno bila cemeterijalna starokršćanska crkva, na temeljima grčke i rimske arhitekture unutar gradskih zidina podižu se prve starokršćanske dvojne crkve na otoku Hvaru.⁹ Radi se o dvojnim crkvama sv. Marije i sv. Ivana. Stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture uz manje prekide su vodili zaštitna istraživanja i konzervatorske radove na crkvi sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru od 1979. godine.¹⁰

⁹ J. Jeličić-Radinić, 1999, 80.

¹⁰ J. Jeličić-Radonić, 1994, 10.



Slika 3. Tlocrt istočnih gradskih bedema i sklopa grčke arhitekture pored crkve sv. Ivana
(J. Jeličić-Radonić, 1995, 58.)

Crkva sv. Ivana porušena je te njezin titular prelazi na u cijelosti sačuvanu crkvu sv. Marije koji se zadržao do danas.¹¹ Frane Bulić navodi da je crkva sv. Marije stara župna crkva grada, odnosno katedrala i beneficij biskupa Hvara u narodu poznata kao „Gospoja”¹²

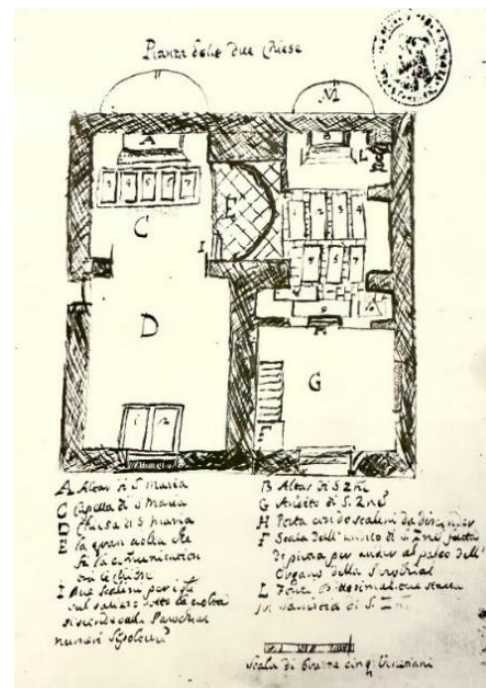
¹¹ N. Petrić, 1977, 225.

¹² F. Bulić, 1906, 233.



Slika 4. Crtež dvojnih crkava; 17. st., pročelje
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 16.)

Srednjovjekovni crtež prikazuje odnos dviju crkava. Lijevo je crtež crkve sv. Marije, a desno crkve sv. Ivana.



Slika 5. Crtež dvojnih crkava; 17. st., tlocrt
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 17.)

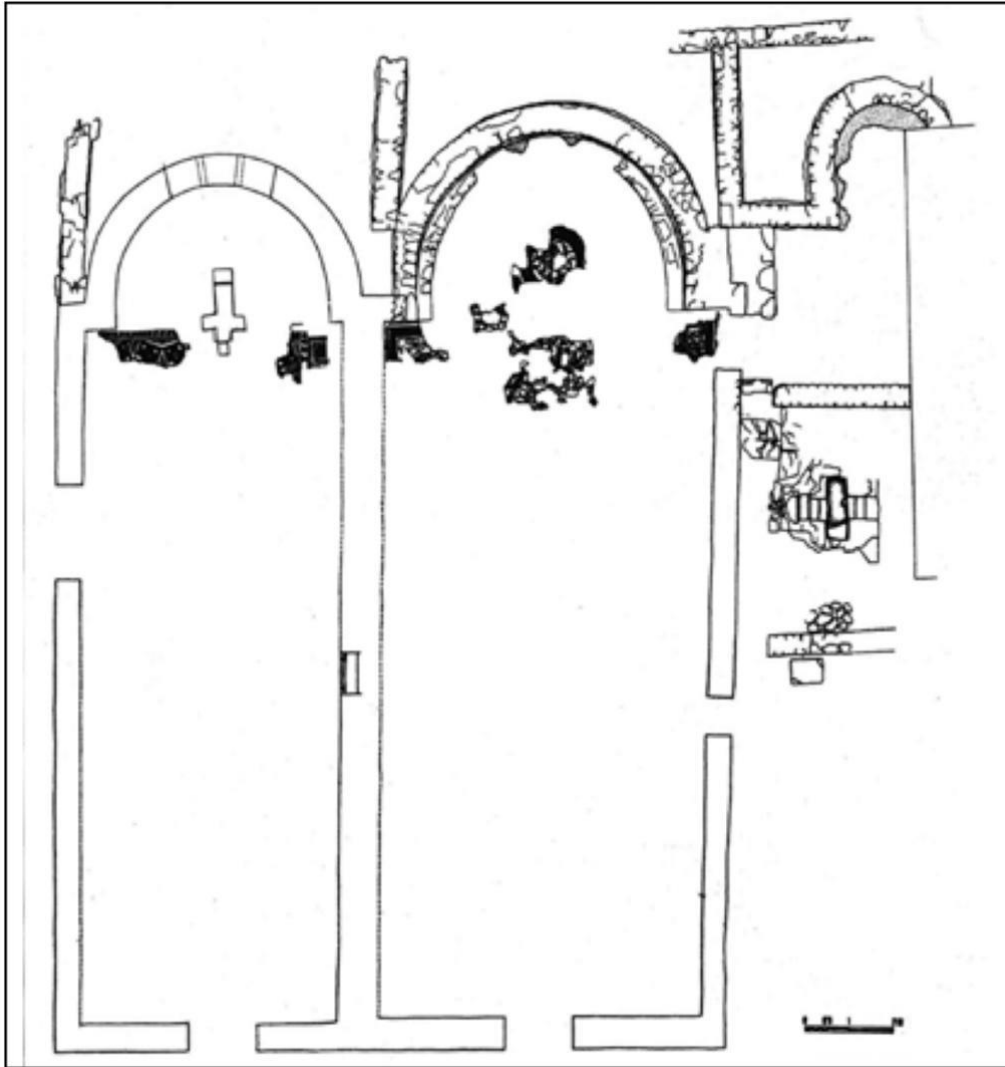


Slika 6. Slike crkve sv. Ivana prije istraživanja

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 10, 11.)

Tijekom arheoloških istraživanja otkopana je samo polukružna apside prve crkve koja je kasnije obuhvaćena većom apsidom druge starokršćanske crkve. Ta prvotna crkva vjerojatno je bila jednobrodna građevina, što se pretpostavlja po obliku druge crkve koja je prekriva te su možda dijelile iste zidove. S južne strane nazirao se ostatak krstionice, i to oktogonalne, koja će se kasnijom pregradnjom preoblikovati u križnu. Kasnije se poviše prve starokršćanske crkve gradi nova, nešto veća građevina koja obuhvaća apsidu prve faze, a uz nju se istovremeno gradi i druga crkva, ali nešto uža, te tako nastaju dvojne crkve, *basilicae geminatae*.¹³

¹³ J. Jeličić-Radonić, 1994, 19.



Slika 7. Tlocrt starokršćanskog sklopa u Starom Gradu

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 33.)

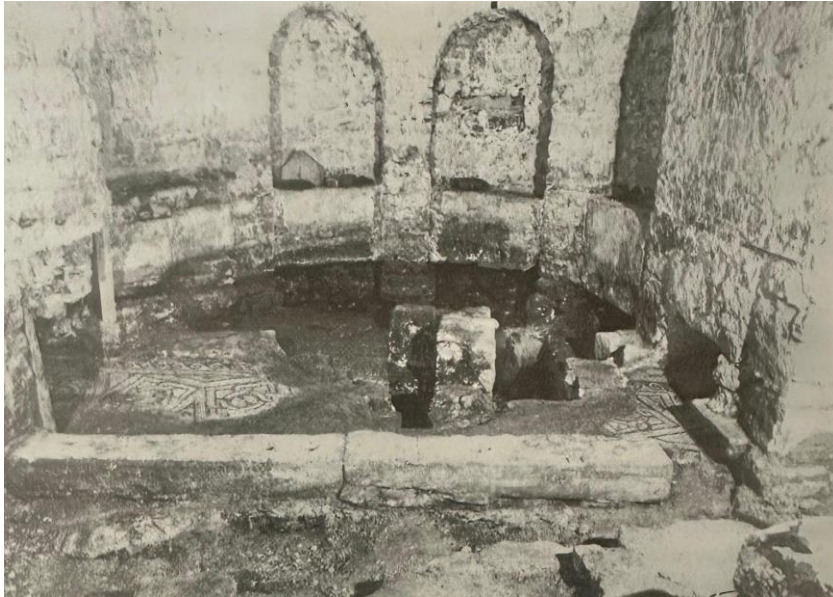
Kod dvojnih crkava jedna je crkva kongregacijska, a druga vjerojatno služi kultu martira. U ovom slučaju, južna crkva predstavlja glavnu kongregacijsku crkvu, izgrađenu na mjestu ranije crkve, posvećenu Bogorodici, odnosno sv. Mariji, koja datira u 5. st¹⁴. Sjeverna crkva, koja je sagrađena druga, uža je i služi kao memorijalna crkva. Ima križnu konfesiju ispod oltara, što sugerira da je posvećena kultu martira, zaštitniku grada (ovdje nepoznat, ali možda je riječ o sv. Stjepanu, čiji je kult raširen na Hvaru).¹⁵

¹⁴ J. Jeličić-Radonić, 1994, 33.

¹⁵ J. Jeličić-Radonić, 1994, 18–38.

4.1. SJEVERNA CRKVA

Današnja crkva sv. Ivana sjeverna je građevina dvojnih bazilika, prethodno posvećena sv. Mariji. Izvorni zidovi sjeverne starokršćanske crkve sačuvani su do bačvastog svoda u istočnom dijelu današnje crkve sv. Ivana. Sačuvana je i originalna apsida s trijumfalnim lukom.¹⁶



Slika 8. Apsida sjeverne crkve s konfesijom i podnim mozaicima
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 20.)

Vrlo je izgledno da se u apsidi nalazila trifora, koju pretpostavlja J. Jeličić-Radonić zbog veličine prozorskog otvora. Pod prezbiterijskim je uzdignut za stepenicu te je bio ukrašen mozaicima geometrijskog stila.



Slika 9. Ostatci trifore u apsidi sjeverne crkve
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 21.)

¹⁶ J. Jeličić-Radonić, 1994, 19.

Vjerojatno je imala i subseliju uz stijenke apside, čemu u prilog ide nalaz temelja zidne klupe. Međutim, kasnijim intervencijama zamijenjena je gotičkim klupama. U osi apside, ispod trijumfalnog luka, nađena je križna konfesija u obliku latinskog križa, što ukazuje na položaj oltara. Na zapadnoj strani konfesije nalazi se *loculus*, izdvojeno mjesto za relikvijare obloženo opekom, te slojem fine žbuke zaglađene unutrašnje stijenke. Južni krak konfesije uništen je nadgrobnom pločom renesansnog ukopa, dok je sjeverni krak očuvan do razine poda. Na njezinoj istočnoj strani nalaze se dvije stepenice (slično kao u Lovrečini i Povljima).¹⁷



Slika 10. Konfesija sjeverne crkve
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 20.)

¹⁷ J. Jeličić-Radonić, 1994, 19.

Oltar je bio pregrađen oltarnom pregradom čiji su dijelovi baze sekundarno upotrijebljeni prilikom adaptacije u ranoromaničku crkvu. Korišteni su u istu svrhu, a izvorno su bili isklesani od blokova antičkog bedema. Vrata su se nalazila na sjevernom zidu, dok se na južnom zidu nalaze manja vrata koja su povezivala ove dvije starokršćanske crkve. U potpunosti su očuvana zajedno s izvornim pragom i rasteretnim lukom.¹⁸



Slika 11. Vrata između dvojnih crkava
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 21.)

¹⁸ J. Jeličić-Radonić, 1994, 20.

4.2. JUŽNA CRKVA

Južna je crkva veća i ima razvijeni krstionički sklop. Kroz povijest je bila prepravljana i pregrađivana, a početkom ovog stoljeća porušena je zbog trošnosti. Tom je prilikom titular sv. Ivana prenesen na sjevernu crkvu. Kao i sjeverna, i južna je crkva jednobrodna starokršćanska crkva s polukružnom apsidom koju prati subselija s katedrom po sredini koje je vrlo vjerojatno izvedena od kamena.¹⁹



Slika 12. Pogled na južnu crkvu s krstionicom

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 23.)

U crkvi su sačuvani perimetralni zidovi visoki dva metra. Ranosrednjovjekovnom prenamjenom južna starokršćanska crkva podijeljena je u dva dijela: istočni, koji je dobio novu apsidu, te zapadni, koji je poput dvorišta rastvoren, ali sa sačuvanim ulaznim vratima i kamenim pragovima. U drugoj polovini 19. stoljeća nad zapadnim dijelom podignuta je kuća kanonika Plančića (danas

¹⁹ J. Jeličić-Radonić, 1994, 21.

kuća Jelušić) u čijem se podrumu i danas mogu vidjeti originalni zidove južne starokršćanske crkve.²⁰ Uz južni zid starokršćanske crkve sv. Ivana nalazi se niz prostorija. Najistočnija prostorija pravokutnog je oblika, s apsidom koja komunicira s glavnim brodom južne crkve te sa susjednom pravokutnom prostorijom s križnom krstionicom. Do krstionice se nalazila još jedna pravokutna prostorija koja s njom direktno komunicira, ali je najslabije istražena. Po njezinu se položaju može pretpostaviti da je sezala do pročelja crkve s kojom je bila direktno povezana, o čemu svjedoče vrata koja su gotovo u potpunosti očuvana. Prema J. Jeličić-Radonić, ovdje se može govoriti o složenom krstioničkom kompleksu iz 6. stoljeća.²¹



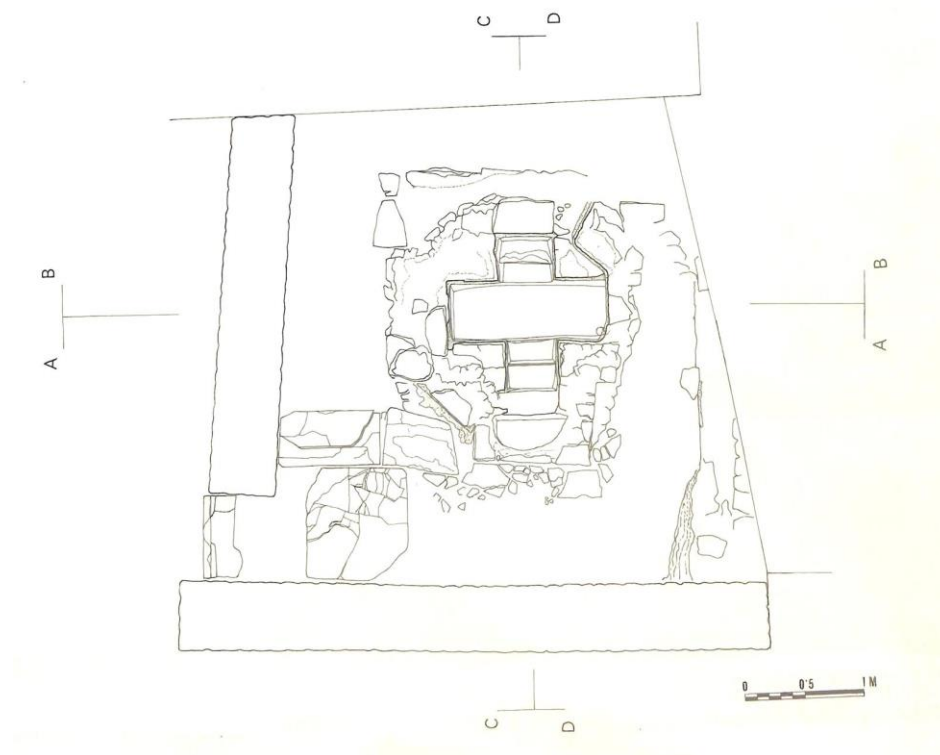
Slika 13. Starokršćanski krsni zdenac za vrijeme istraživanja

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 23.)

²⁰ J. Jeličić-Radonić, 1994, 21.

²¹ J. Jeličić-Radonić, 1994, 22.

Krstionica je slučajno otkrivena 1957. godine. Vrlo je vjerojatno imala kvadratni tlocrt, a daljnja istraživanja onemogućila je izgradnja električne centrale na južnom zidu krstionice. S istočne i zapadne strane nalazila su se vrata kojima je prostor krstionice komunicirao sa susjednim prostorijama. Dakle, krstionica nije bila direktno povezana s crkvenim brodom, već se ta veza ostvarivala posredstvom susjednih prostorija. Zatečenoj krstionici prethodio je oktogonalni krsni zdenac datiran u 5. stoljeće, zamijenjen križnim zdencom od priklesanog kamena, ožbukana. Na sjevernom i južnom kraku nalaze se po tri stepenice, a oblik križa prati i vanjski podest piscine.²²



Slika 14. Tlocrt krsnog zdenca
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 23.)

Već spomenuta prostorija zapadno od krstionice vrlo je vjerojatno tijekom obreda krštenja služila kao nekakav pretprostor koji je mogao služiti za čekanje ili pripremu za obred krštenja ili krizme. Izvorni pod istočne prostorije s apsidom uništen je kasnijim ukopima te tijekom

²² J. Jeličić-Radonić, 1994, 22.

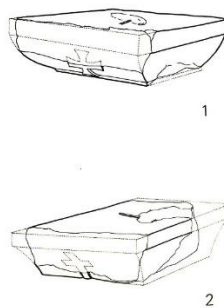
ranosrednjovjekovne prenamjene južne crkve, vrata prema istočnoj prostoriji zazidana su starokršćanskim ulomcima pilastara oltarne pregrade. Sve te prostorije vjerojatno imaju ulogu konsignatorija ili katekumeneja namijenjenih obredu krštenja.²³

Promatrajući slične baptisterijalne komplekse te uspoređujući ih sa salonitanskim baptisterijalnim kompleksom koji je obnovljen u 6. stoljeću, J. Jeličić-Radonić zaključuje da i ovaj kompleks datira u 6. stoljeće u odnosu na sklop kada postoji samo jedna prostorija, koji je raniji i pripada u 5. stoljeće.²⁴

4.3. CRKVENI NAMJEŠTAJ

Crkveni namještaj i arhitektonska skulptura uglavnom su izrađeni od kamena vapnenca iz bračkih ili segetskih kamenoloma, a ima i nešto mramora.²⁵

Kod arhitektonske skulpture pronađena su dva imposta koja pripadaju južnoj starokršćanskoj crkvi. Otkriveni su u apsidi, ali se njihov točan položaj ne zna jer je zid apside sačuvan do visine od oko jednog metra. Ukrašeni su plitkim reljefom s jednostavnim motivom križa.²⁶



Slika 15. Rekonstrukcija imposta iz južne crkve

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 61.)

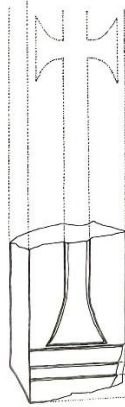
²³ J. Jeličić-Radonić, 1994, 26.

²⁴ J. Jeličić-Radonić, 1994, 22–37.

²⁵ J. Jeličić-Radonić, 1994, 41.

²⁶ J. Jeličić-Radonić, 1994, 42.

Sjeverna starokršćanska crkva donosi ulomke prozorskih stupića. Na jednom od ulomaka također je izveden motiv križa s proširenim krajevima u plitkom reljefu.²⁷



3

Slika 16. Rekonstrukcija prozorskog pilastra

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 61.)

Od liturgijskog namještaja pronađeni su kapiteli, pilastri, pluteji te ulomci oltarne menze. Tri su kapitela prilično sličnog oblika, a četvrti se u potpunosti razlikuje po obliku, veličini i ukrasu. Prvu skupinu karakterizira prilično rustična izrada svojstvena domaćim klesarskim radionicama salonitanskog kruga. Sredinu kapitela ispunjava motiv otvorenog cvijeta, dok se u uglovima povijaju četiri lista, završavajući četvrtasto oblikovanim abakusom. Kapitel i stup odvojeni su jednostavnom profilacijom.²⁸

²⁷ J. Jeličić-Radonić, 1994, 43.

²⁸ J. Jeličić-Radonić, 1994, 44.



Slika 17. Kapiteli oltarne pregrade

(J. Jeličić- Radonić, 1994, 44.)

Drugoj skupini pripada četvrti kapitel izduženog koničnog oblika i s motivima sabljastog lišća. Nema profilacije koja odvaja stup od gornjeg ukrašenog dijela. Također, vrlo se vjerojatno nije upotrebljavao kao kapitel oltarne pregrade, već je bio baza imposta.²⁹



Slika 18. Kapitel sa sabljastim lišćem

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 43.)

²⁹ J. Jeličić-Radonić, 1994, 44.

Kvadratni pilastri sastavni su dio oltarne pregrade na koje se nadovezuju stupovi s kapitelima. Kao i prethodno ukratko obrađeni kapiteli, i pilastri su se sekundarno koristili kao građevinski materijal preuređenih srednjovjekovnih crkava. Uglavnom su vrlo jednostavno ukrašeni, s plitko urezanim motivima križa i kružnice.³⁰



Slika 19. Pilastar oltarne pregrade

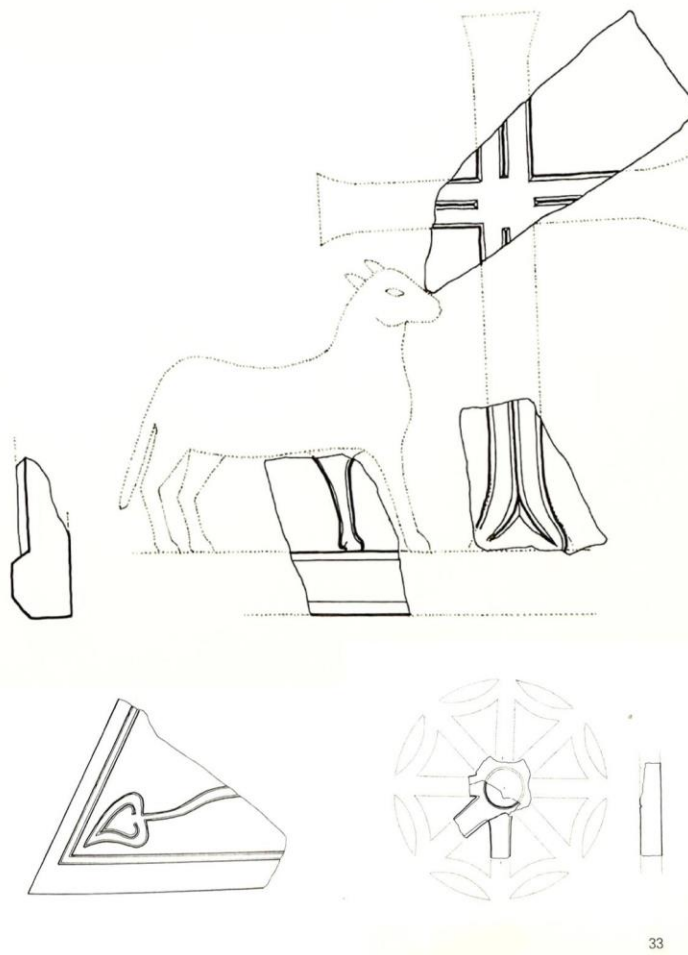
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 43.)

Ulomci pluteja otkriveni su u obje crkve te su izrađeni od bračkog vapnenca. Pluteje J. Jeličić-Radonić dijeli u tri skupine na temelju ukrasnih motiva: simbolički prikazi, geometrijska ornamentika i motiv tipa dna košarice. Kad se govori o simboličkim prikazima, pluteji sadržavaju starokršćanske simbole u plitkom reljefu, poput križa s antitetički postavljenim ovcama. Križ je često prikazan u krugu, s vrpčama u obliku bršljana. Na plutejima geometrijske ornamentike motivi ponekad prekrivaju cijelu plohu, poput mreže rombova u plitkom reljefu, dok su na nekim primjerima perforirani ornamenti kao ulomak s pravolinijskim krakovima koji se zrakasto pružaju iz središnjeg kruga. Motiv je proizašao iz kombinacije križa i X ili motiv „dna košare” (Korbodenmotiv). Pojavljuje se u obje varijante, pune plohe i parforiran. U perforiranom obliku

³⁰ J. Jeličić-Radonić, 1994, 45.

još se javlja motiv ljuske i motiv tipa dna košare koji su bili vrlo popularni u klesarskim radionicama provincije Dalmacije.³¹

Prema J. Jeličić-Radonić, ti ornamenti odražavaju zrelu fazu razvoja starokršćanske skulpture s dominantnim simboličkim prikazima Krista i prelaskom na geometrijsku ornamentiku karakterističnu za 6. stoljeće.

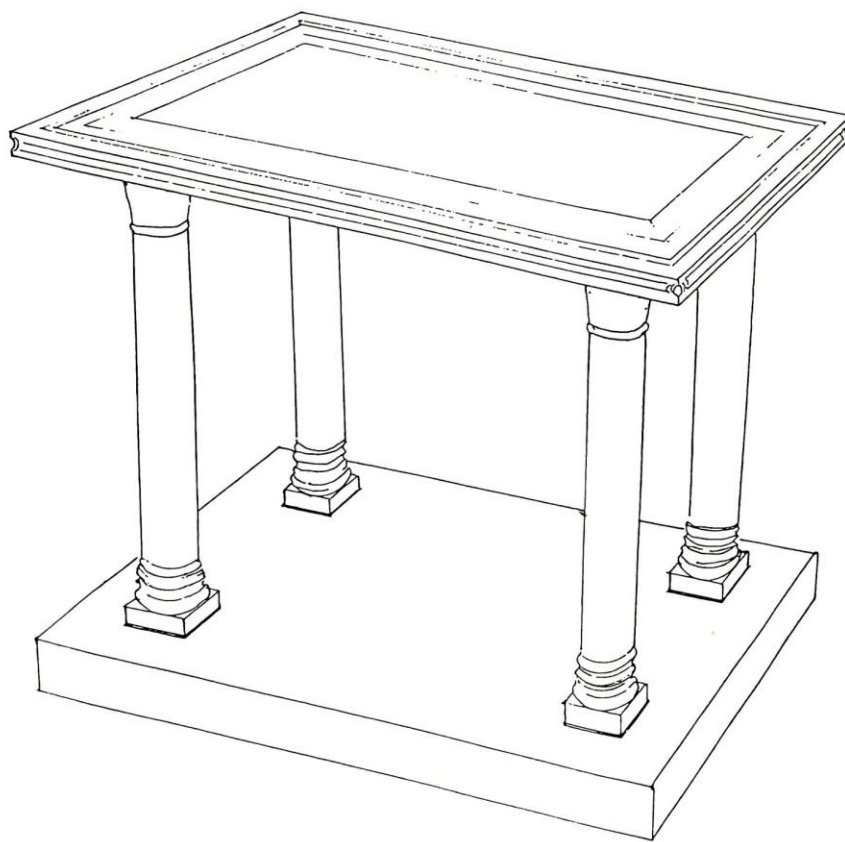


Slika 20. Crteži pluteja iz dvojnih crkava

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 64, 65.)

³¹ J. Jeličić-Radonić, 1994, 47–50.

U kompleksu crkve sv. Ivana u Starom Gradu pronađeni su važni elementi starokršćanskog oltara, uključujući tri ugaona ulomka stolova izrađenih od mramora. Prvi ulomak ističe se bogato izvedenom profilacijom okvira stola s ukrasnim žljebovima lunulastih završetaka na bočnim stijenkama. Treći ulomak jednostavnije je profilacije i ima plitak žlijeb na bočnoj stijenci, što upućuje na to da je možda bio pomoćni stol smješten blizu svetišta. Također su pronađeni ulomci mramornih stupića koji su nosili menzu oltara, s bogato profiliranim bazama, no bez sačuvanih kapitela. Na temelju tih ulomaka može se rekonstruirati jednostavan tip oltara stola, karakterističan za starokršćansku arhitekturu rimske provincije Dalmacije.³²



Slika 21. Idejna rekonstrukcija starokršćanskog oltara tipa stola u dvojnim crkvama u Starom Gradu
(J. Jeličić-Radonić, 1994, 52.)

³² J. Jeličić-Radonić, 1994, 52.

4.4. MOZAIK

Mozaici otkriveni u starokršćanskim crkvama sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru pružaju dragocjen uvid u sakralnu umjetnost i simboliku ranog kršćanstva. Ukrašavali su podove dviju crkava – sjeverne i južne crkve – i sadržavaju različite geometrijske i figuralne motive.

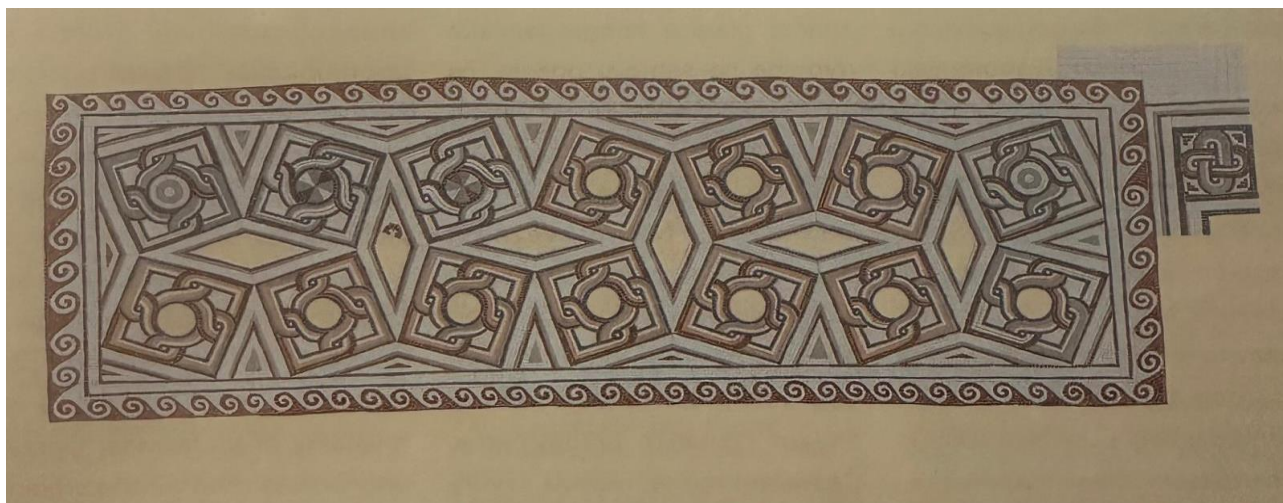


Slika 22. Detalji mozaičnog poda u zazidanoj niši poda sjeverne crkve

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 76.)

Sjeverna crkva manje je ukrašena figuralnim mozaicima, ali sadržava bogate geometrijske uzorke koji su također simbolički značajni. U prezbiteriju sjeverne crkve nalazi se mozaik na kojem dominiraju geometrijski motivi s trima kvadratnim poljima na kojima su upletene kružnice različitih središnjih motiva. Glavna shema sastoji se od niza kvadrata postavljenih dijagonalno, a među njima su trokutasti i romboidni ornamenti. Ti su motivi izrađeni u raznim bojama i pokazuju visoku preciznost izrade. Južni dio mozaika u sjevernoj crkvi ispunjava kvadratni motiv s prikazom Salamonova čvora u geometrijskoj shemi kvadrata. Salamonov čvor simbol je mudrosti i vječnosti koji se često koristi u kršćanskoj ikonografiji.³³

³³ J. Jeličić-Radonić, 1994, 76.



Slika 23. Crtež rekonstrukcije mozaika iz sjeverne crkve

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 77.)

Južna crkva, glavna kongregacijska crkva s krstionicom, bogata je figuralnim mozaicima snažne simboličke vrijednosti. U središnjem prostoru apside nalazi se mozaični medaljon s golubicama koje piju vodu i kantaros, okrenut prema svećenstvu. Prizor je uokviren jednostavnim bordurom s polikromnim trakama i dentikulom. Golubice simboliziraju mir i Svetog Duha, a cijela scena predstavlja euharistiju. Prema vjernicima je u brodu crkve okrenut mozaični prikaz kantarosa i nasuprot postavljenih paunova. Paunovi su izrađeni u sivo-zelenim tonovima s crvenim očima na repovima. Unatoč skromnoj paleti boja, detalji su pažljivo izrađeni. U uglovima ramena apside nalaze se dva zasebna mozaika s neizostavnim motivom kantarosa iz kojeg izvire vitice bršljana.³⁴

³⁴ J. Jeličić-Radonić, 1994, 68–67.



Slika 24. Mozaični medaljon s prikazom golubica i kantarosa iz južne crkve

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 69.)



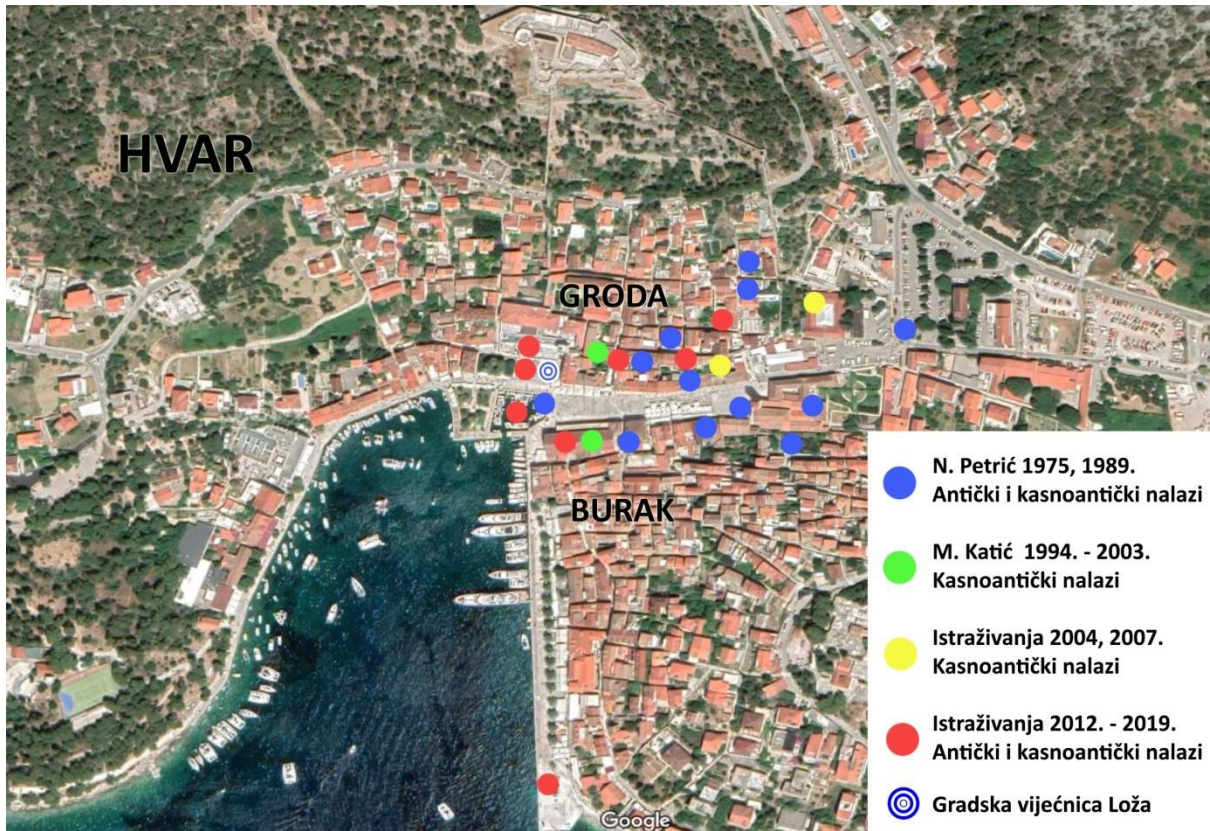
Slika 25. Mozaik kantarosa s paunovima iz prezbiterija južne crkve

(J. Jeličić-Radonić, 1994, 71.)

Mozaici su pretrpjeli znatna oštećenja tijekom gotičke obnove crkve kada su unutar crkve napravljene grobnice, a veći dio mozaika prekriven je kamenim pločama tijekom adaptacije u ranoromaničku bogomolju. Unatoč oštećenjima, očuvani segmenti omogućuju rekonstrukciju izvornih kompozicija i razumijevanje njihove simbolike.³⁵ Ovi mozaici svojom kvalitetom i simbolikom predstavljaju značajan doprinos razumijevanju starokršćanske umjetnosti u rimskoj provinciji Dalmaciji i ukazuju na visoku umjetničku vještinu salonitanske radionice mozaika.

³⁵ J. Jeličić-Radonić, 1994, 74.

4. HVARSKA KATEDRALA

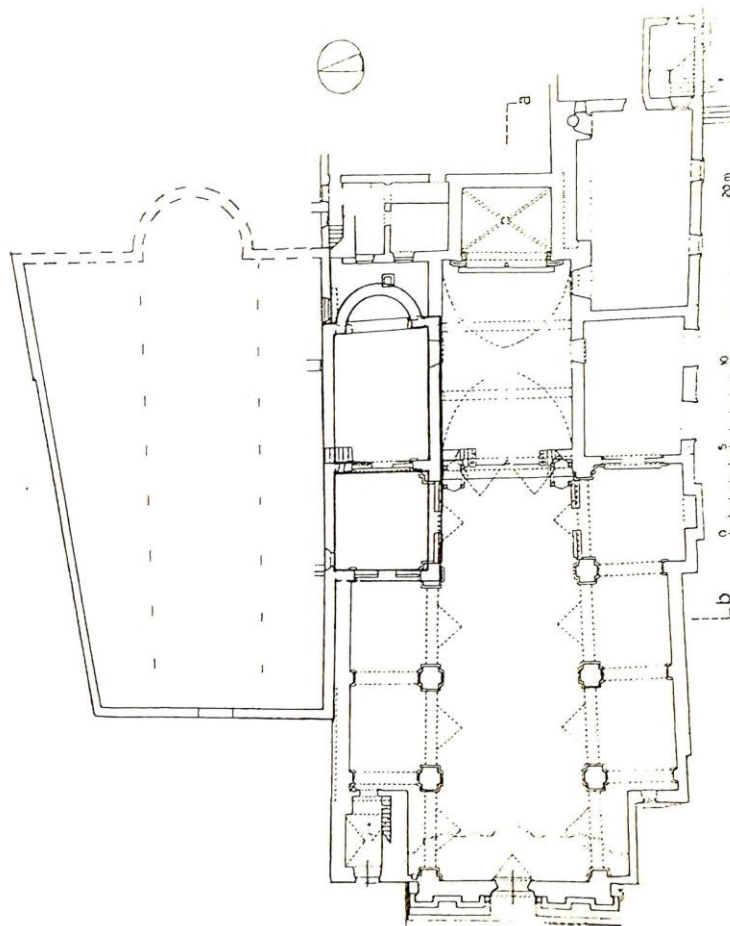


Slika 26. Antička nalazišta u gradu Hvaru
(E. Visković, 2021, 224.)

1975. godine, na temelju indicija i dotadašnjih nalaza, Nikša Petrić pretpostavio je postojanje starokršćanskog objekta na prostoru današnje hvarske stolne crkve. Iz srednjovjekovnih povijesnih izvora saznaje se da je na temeljima starokršćanske crkve u srednjem vijeku (11. – 12. st.) nastao benediktinski samostan s crkvom Santa Maria de Lesna de Choare. Postupno se nestankom samostana oblikuje zgrada biskupije i gradi crkva sv. Stjepana.³⁶ Istraživanja ispred katedrale 1988. godine potvrdila su prisutnost kasnoantičkog sklopa značajnih dimenzija, što ukazuje na kontinuirani sakralni karakter tog prostora.³⁷

³⁶ N. Petrić, 1993, 324.

³⁷ N. Petrić, 1993, 318.

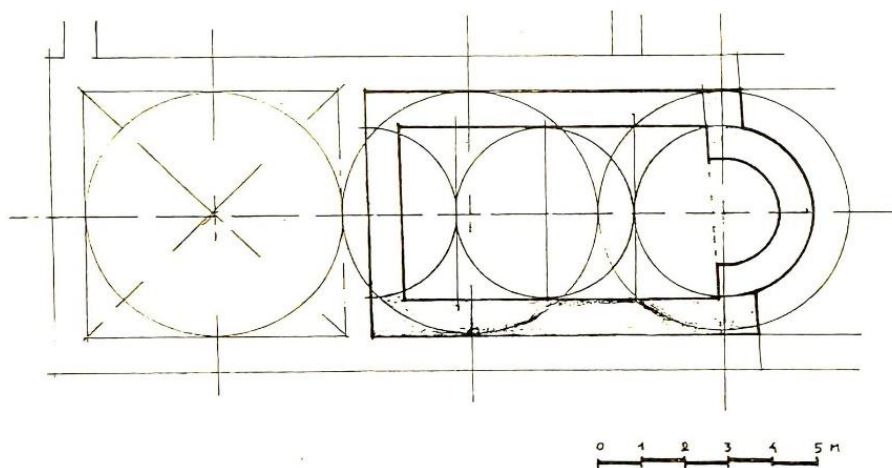


Slika 27. Tlocrt starokršćanske bazilike s katakumenejem i krstionicom
(N. Petrić, 1993, 321.)

Prilikom uređenja ulice na južnoj strani katedrale, na prostoru Munat, pronađene su amfore, opeke, grobovi, zidovi i novčići iz razdoblja od 1. do 4. stoljeća, potvrđujući antičke i kasnoantičke ukope. Ispred zgrade biskupije i crkve pronađeni su 1912. godine različiti predmeti, uključujući dvije starokršćanske svjetiljke. Istraživanja ispred katedrale 1988. godine otkrila su kasnoantičke nalaze, uključujući kasnoantički zid smjera istok-zapad, debljine 55 cm te, s njegove južne strane, dio podnice s mozaikom i brončani novčić cara Mauricija Tiberija (582. – 602.), što kasnoantičku gradnju datira u drugu polovicu 6. stoljeća.³⁸ Sjeverni zid zgrade biskupije također je prepoznat

³⁸ N. Petrić, 1993, 320.

kao kasnoantička struktura. Zapadni zid s ulazom u zgradu biskupije pokazuje istovjetnu građevinsku tehniku, dok je podnica biskupske zgrade na istoj razini kao i podnica zida ispred ulaza u katedralu. U opisu kapele sv. Prospera iz 1840. godine spominju se polukružna apsida s mozaikom na dubini 1,20 – 1,30 metara, okružena višebojnim mozaičnim prepletom, te stariji mozaik s dvostrukim prepletom na dubljoj razini. Ostatci žbuke apsida otkrivaju jednostavno oslikane ornamente. Temelji obje apsida na istoj su dubini, bez nalaza natpisa, skulpture ili numizmatičkih nalaza. Na temelju svih nalaza Nikša Petrić pretpostavlja da je starokršćanska trobrodna bazilika sačuvana do određene visine, s krstionicom i katekumenejem na južnoj strani. Inkorporirana je u sadašnju zgradu biskupije, odnosno bazilike. Katekumenej se nalazio na prostoru kapele sv. Prospera, dok je krstionica bila u prostoru traveja Presvetog Otajstva. Nalazi apsida i mozaika ukazuju na to da je već u 4. i 5. stoljeću na ovom prostoru postojao starokršćanski građevni sklop.³⁹



Slika 28. Tlocrt, proporcijski odnosi i rekonstrukcija gradnji u kapeli sv. Prospera u Hvaru

(N. Petrić, 1993, 320.)

Nalazi kasnije i veće apsida s mozaikom iz 6. stoljeća, odnosno katekumeneja, koja je pronađena u istoj razini kao i bazilika, odnosno zgrada biskupije, svjedoče o izgradnji većeg sakralnog kompleksa koji je uključivao trobrodnu baziliku, katekumenej i krstionicu, čije se dimenzije i proporcije sada mogu definirati. Uz starokršćanske nalaze ispred bazilike, lucerne te kasnoantički

³⁹ N. Petrić, 1993, 321.

zid ispred ulaza u katedralu, datiran polufolisom cara Maurikija Tiberija (582. – 602.), kovanog u Raveni 583. – 584. godine,⁴⁰ Nikša Petrić zaključuje da je ovaj veći sakralni sklop sagrađen u 6. stoljeću, vjerojatno u njegovoj drugoj polovici. U kasnoj antici nije sasvim jasno je li crkva sv. Marije de Lesna bila urbana ili cemeterijalna crkva; prema dostupnim informacijama, crkva sv. Marije de Lesna nalazila se izvan prvotnog opsega gradskih zidina. Naime, odluka iz 1292. godine nalaže da se cijeli kompleks samostana i crkve opasa zidinama, što sugerira da su ti sadržaji prvotno bili izvan gradskih zidina. Razlozi zašto su ti ključni sadržaji bili izostavljeni iz opsega gradskih zidina ostaju nepoznati.⁴¹ Treba napomenuti da, unatoč obilju kasnoantičkog materijala, starokršćanska arhitektura na ovom području ostaje najmanje istražena. To je suprotno situaciji u većini drugih naselja i gradova na istočnoj obali Jadrana, gdje je starokršćanska arhitektura iz kasne antike dobro dokumentirana. Naselje na području današnjeg Hvara svoj je vrhunac doseglo u kasnoj antici zahvaljujući svom strateškom pomorskom položaju. To ga je učinilo jednom od ključnih točaka na plovidbenim rutama duž istočne obale Jadrana.⁴²

⁴⁰ N. Petrić, 1993, 323.

⁴¹ V. Jović Gazić, 2019, 235.

⁴² E. Visković, J. Baraka Perica, 2021, 226.

5. CRKVA SV. CIPRIJANA

Crkva sv. Ciprijana nalazi se ispod današnje ceste u istočnom dijelu grada Hvara, pod Forticom, u predjelu poznatom pod nazivom „Na Ciprijanovo”, unutar srednjovjekovnih zidina. Unatoč ograničenim arheološkim zahvatima, saznanja o ovoj crkvi, koja je tijekom stoljeća ostala u zaboravu, govore o njezinoj važnosti.

Crkva je bila orijentirana u smjeru istok-zapad s pristupom s južne strane, što se još uvijek vidi kroz grubo usječene stube u stijeni. Apsida i istočni dio crkve nalaze se ispod današnje kuće Kovačević. Prilikom gradnje te kuće otkriven je zid koji je išao u smjeru sjeveroistok-jugozapad, stoga bi to mogao biti apsidalni zid bazilike. Ostaci sjevernog zida, vidljivi prije njegova rušenja, odaju kasnoantičku tehniku gradnje karakterističnu za to vrijeme u Dalmaciji. Zid je bio građen od poluobrađenog lomljenog kamena nepravilnih oblika, što je tipično za starokršćanske crkvice u regiji.

Otkrivena je i grobnica na svod s kostima i nekoliko novčića koji su, nažalost, izgubljeni. Zapadno od crkve, ispred nje, nalazili su se grobovi s kosturima i nekim priložima, ali se zbog devastacije terena ne može precizno reći više o njima.⁴³

Crkva sv. Ciprijana smještena je na rubu antičkog naselja, ali izvan kasnoantičkih zidina,⁴⁴ te datira u 5. stoljeće. Kult sv. Ciprijana, kartaškog mučenika, bio je vrlo rano prihvaćen i štovan. Već u 4. stoljeću uključen je u kanon mise, a ubrzo je postao dio starokršćanske umjetnosti. U ovom dijelu Hrvatske postoji značajan broj crkvice posvećenih sv. Ciprijanu (npr. Lastovo, Brač, Trogir, Poljica). Unatoč ograničenim istraživanjima i devastaciji, ostaci crkve sv. Ciprijana svjedoče o važnom kulturnom i vjerskom objektu iz starokršćanskog razdoblja. Pravni i imovinski problemi trenutačno onemogućavaju daljnje arheološke zahvate, ali postojeći nalazi pružaju vrijedne informacije o ovom povijesnom lokalitetu.⁴⁵

⁴³ N. Petrić, 1975, 22.

⁴⁴ M. Katić, 2001, 45.

⁴⁵ N. Petrić, 1975, 23.

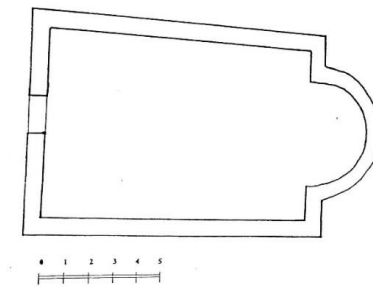
6. CRKVA SVIH SVETIH

Crkva svih svetih, poznata kao „*Ecclesia Omnium Sanctorum in paltea*”, nalazila se na trgu u gradu Hvaru koji nije bio opasan gradskim zidinama. Prema srednjovjekovnim pisanim dokumentima, sigurno je bila ranosrednjovjekovna. Važno je napomenuti da bi se na temelju arheoloških nalaza otkrivenih 1987. godine iza njezine apside, uključujući novčiće iz 4. st., starokršćansku svjetiljku te druge nalaze, moglo pretpostaviti postojanje starokršćanskog objekta na mjestu te crkve. Postoji mogućnost da je crkva opisana u srednjem vijeku zapravo izgrađena u kasnoj antici. To je važno spomenuti jer bi budući nalazi mogli pružiti dodatna objašnjenja o njezinu podrijetlu.⁴⁶

⁴⁶ N. Petrić, 1993, 325.

7. CRKVA SV. DUHA

Od arhitektonski sačuvanih starokršćanskih objekata, crkva Sv. Duha ističe se svojom specifičnom strukturom i poviješću. Smještena je u istočnom dijelu Grede, južnije od crkve sv. Ciprijana, unutar gradskih zidina. Srednjovjekovni dokument iz 1468. godine spominje završetak crkve „oko stare započete”, što potvrđuje postojanje ranije crkve na tom mjestu.⁴⁷ Prilikom radova na unutrašnjosti crkve 1987. godine sa zidova je skinuta žbuka te je otkrivena tipična kasnoantička struktura zida visine oko dva metra, građena od izduženih pravilnih lomljenaca složenih u pravilnim nizovima, što je svojstveno starokršćanskim crkvama. Takva se struktura zida još uvijek vidi na sjeveroistočnom dijelu vanjskog zida crkve te s južne strane, u prostoriji ispod sakristije. Ti elementi, zajedno s arhivskim podacima, potvrđuju da je u tlorisu današnje crkve Sv. Duha sačuvana starokršćanska crkva. Razina podnice starokršćanske crkve bila je znatno niža, što se može očitati po jugozapadnom uglu crkve. Čini se da je gradnja srednjovjekovne crkve izvedena tako da je starokršćansko ziđe sačuvano do visine od oko dva metra s unutarnje strane, dok je vanjska strana zida građena pravilno oblikovanim gotičkim kamenjem. Karakterističan trapezni tlocrt crkve dimenzija 9,5 x 15 metara i pravilna orijentacija istok-zapad pripadaju tipu starokršćanske arhitekture slične po tlocrtu i dimenzijama crkvi sv. Ivana u Zadru. Tome u prilog ide i nalaz groba u bizantskoj amfori iza apside gotičke crkve. Na temelju dostupnih podataka Nikša Petrić zaključuje da starokršćanska crkva Sv. Duha pripada razdoblju od 5. do 7. stoljeća.⁴⁸



Slika 29. Tlocrt crkve sv. Duha

(N. Petrić, 1993, 326.)

⁴⁷ N. Petrić, 1975, 23.

⁴⁸ N. Petrić, 1993, 328.

8. STAROKRŠĆANSKE LUCERNE

Prvi podaci o starokršćanskim nalazima na otoku Hvaru zabilježeni su 1895. godine kada je Josip Brunšmid opisao dvije starokršćanske lucerne iz zbirke Machiedo, koje su nađene u gradu Hvaru. Jedna od svjetiljki bila je pronađena u hvarskoj luci, dok je druga otkrivena u grobu, iako se ne zna točno mjesto nalaza. Dvije svjetiljke pronađene su na trgu ispred katedrale, a druge dvije iza Arsenala, kod kuće Boglić. Tih šest svjetiljki nisu sačuvane, nego postoji samo njihov opis Josipa Brunšmida i Frane Bulića. Tri svjetiljke sačuvane su u fragmentima, ali ne postoje točni podatci o položaju njihova nalaza. Pretpostavlja se da su pronađene na trgu ispred katedrale ili iza Arsenala. Godine 1983. ulomak jedne svjetiljke pronađen je na prostoru kasnoantičke kuće u Grodi, a nekoliko godina kasnije pronađen je još jedan nalaz ulomka starokršćanske svjetiljke na području hvarskog trga, odnosno na prostoru iza apside nekadašnje crkve svih svetih.⁴⁹ Najrecentniji je nalaz iz 2018. – tada je tijekom zaštitnih arheoloških radova zapadno od Lože, na mjestu donje kule Kneževe palače (sonda I), pronađena lucerna između dvaju zidova (stuba na zapadu i kuće na istoku), u slojevima ispunjenim kasnoantičkim materijalom.⁵⁰

U nastavku ću ukratko opisati dvanaest svjetiljki, od kojih prvih šest nije sačuvano, već su podaci o njima dobiveni iz opisa već spomenutih Josipa Brunšmida i Frane Bulića.

1. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 10,5 cm i visine 3 cm. Ukrašena simetričnim grančicama bora ili jele u reljefu.

Na dnu je radionički žig XIONHC. Pronađena u grobu s tegulama u gradu Hvaru.

Datacija: 4. st.⁵¹

⁴⁹ N. Petrić, 1977, 220.

⁵⁰ E. Visković, J. Baraka-Perica, 2021, 218-220.

⁵¹ N. Petrić, 1993, 313.

2. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 11,5 cm i širine 7,5 cm. Ukrašena motivima borove grančice te reljefnim prikazom stabla palme s golubicom. Pronađena u hvarskoj luci.

Datacija: 4. – 5. st.⁵²

3. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 14 cm i širine 8 cm. Ukrašen: paun na nogama, listovi i koncentrični četverokuti s kružićem u sredini. Pronađena je 1912. ispred katedrale u Hvaru.

Datacija: 4. – 6. st.⁵³

4. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 12 cm, širine 8 cm. Na ramenu svjetiljke nalaze se maleni točkasti kružići.

Pronađena 1912. ispred katedrale u Hvaru.

Datacija: 5. – 6. st.⁵⁴

5. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 11 cm i širine 7 cm. Disk lucerne ispunjen je prikazom psa u trku i nizom koncentričnih kružića između motiva križa. Otkrivena 1912. godine s južne strane Arsenala u Hvaru.

Datacija: 4. – 5. st.⁵⁵

6. Starokršćanska svjetiljka

Disk lucerne s prikazom psa u trku, a na ramenom dijelu nalazi se niz koncentričnih kružića. Pronađena 1912. godine s južne strane Arsenala u Hvaru.

Datacija: 4. – 5. st.⁵⁶

⁵² N. Petrić, 1993, 314.

⁵³ N. Petrić, 1993, 314.

⁵⁴ N. Petrić, 1993, 314.

⁵⁵ N. Petrić, 1993, 314.

⁵⁶ N. Petrić, 1993, 314.

7. Starokršćanska svjetiljka

Sačuvan je samo gornji dio svjetiljke, rameni dio sačinjen je od srcolikih medaljona. Pronađena u Hvaru, ali, nažalost, nije poznata točnija lokacija.

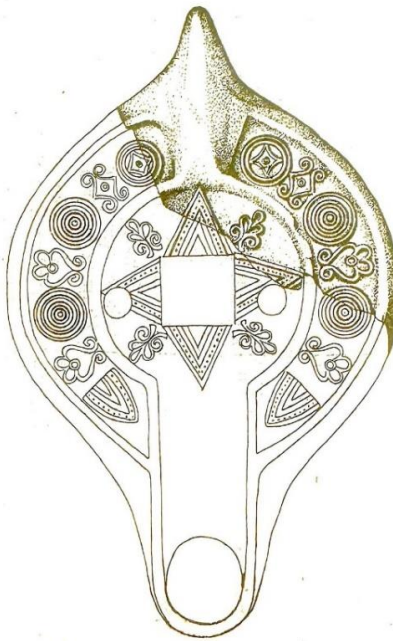
Datacija: 5. – 6. st.⁵⁷

8. Starokršćanska svjetiljka

Sačuvana je trećina svjetiljke duljine 13 cm, širine 8 cm, visine 3 cm. Disk lucerne ima dva otvora za ulje, ukrašeno je četverokrakom zvijezdom s ucrtanim četverokutom. Prostor između krakova zvijezde ispunjen je volutnim motivima, dok se na rubnom ornamentu, odnosno ramenu svjetiljke, izmjenjuju po tri koncentrična kružića i tri volutna motiva.

Pronađena u Hvaru.

Datacija: 5. – 6. st.⁵⁸



Slika 30. Rekonstrukcija lucerne

(N. Petrić, 1997, 219.)

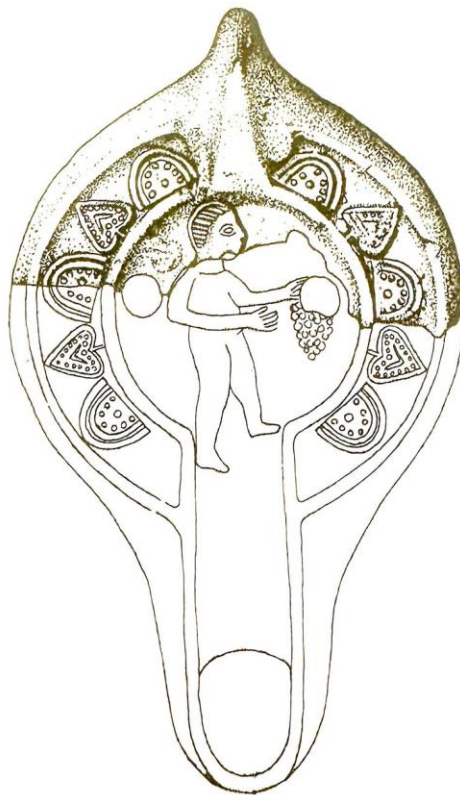
⁵⁷ N. Petrić, 1993, 316.

⁵⁸ N. Petrić, 1993, 316.

9. Starokršćanska svjetiljka

Dimenzije očuvanog ulomka jesu: dužina 11 cm, širina 6,5 cm, visina 2,5 cm. Sačuvana je skoro cijela polovica svjetiljke. Disk s prikazom ljudske figure u pokretu s grozdom u ruci, rubni ukras srcolikih listića i polukružnih motiva naizmjenično poslaganih i ispunjenih točkastim kružićima. Motiv čovjeka s grozdom poznata je biblijska scena „kanaanski izviđač”, vrlo čest motiv starokršćanskih lucerna. Također pronađena u gradu Hvaru.

Datacija: 5. st.⁵⁹



Slika 31. Rekonstrukcija lucerne

(N. Petrić, 1997, 219.)

⁵⁹ N. Petrić, 1993, 316.

10. Starokršćanska svjetiljka

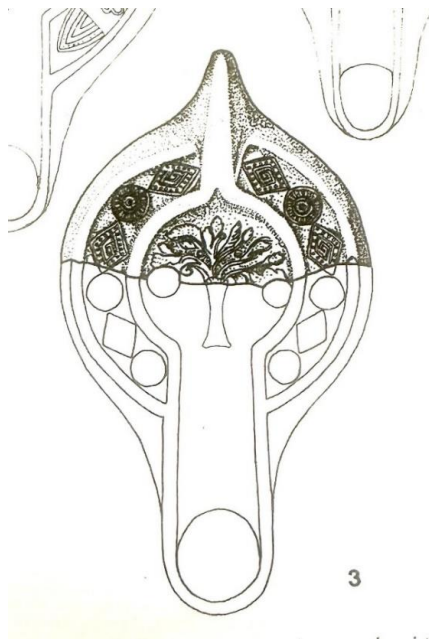
Ulomak starokršćanske svjetiljke, ukrašen koncentričnim kružićima i trokutastim motivima naizmjenično poslaganih. Ulomak je pronađen 1983. u Gredi u Hvaru, u kasnoantičkoj kući.

Datacija: 5. – 6. st.⁶⁰

11. Starokršćanska svjetiljka

Dužine 10,5 cm i širine 6 cm. Polje svjetiljke s motivom palme te naizmjenični obrubni ukras s koncentričnim kružićima i rombovima. Pronađena 1987. godine na hvarskom trgu iza apside nekadašnje crkve svih svetih.

Datacija: 5. st.⁶¹



Slika 32. Rekonstrukcija lucerne

(N. Petrić, 1993, 315.)

⁶⁰ N. Petrić, 1993, 316.

⁶¹ N. Petrić, 1993, 316.

12. Starokršćanska svjetiljka

Dimenzije očuvanog ulomka jesu: dužina 6,5 cm, širina 7 cm, visina od dna do diska 3,5 cm te visina do vrha drške 5,5 cm. Disk je plastičnom vrpcom odvojen od ramena. Na ramenu se nalaze reljefni geometrijski motivi, dok se na disku nalazi reljefni figuralni prizor te dvije koncentrične kružnice na dnu svjetiljke. Na desnoj strani diska nalaze se tri muške figure s nimbusima oko glava, dok se lijevo od njih nalazi muško poprsje s frigijskom kapom na glavi, prikazano na deblu palme. Krajnja lijeva strana prikazuje lik s nimbusom i uzdignutom desnom rukom. Svjetiljka je djelomično očuvana, ali se može gotovo u cijelosti rekonstruirati. Pripada keramičkim svjetiljkama tipa Hayes II A.

Datacija: 5. st.⁶²



Slika 33. Kasnoantička svjetiljka s kršćanskom ikonografijom

(Visković, E., Baraka Perica, J., 2021, 220221.)

⁶²Visković, E., Baraka Perica, J., 2021, 220–221.

Kada se govori o geometrijsko-ornamentalnom ukrasu starokršćanskih svjetiljki pronađenih u gradu Hvaru, on se očituje u biljnim i volutnim motivima, koncentričnim i točkastim kružićima, koncentričnim kružićima s križićem unutar sebe te koncentričnim četverokutima usred kojih se nalazi mali kružić. Elementi poput ptice na grani i psa u trku dio su poganskog slikovnog repertoara antičkih lucerni koji se zadržava i na kršćanskim lucernama tijekom 4. stoljeća. Omiljen motiv u starokršćanskoj umjetnosti jest prikaz pauna, vrlo čest u kršćanskom svijetu kasne antike. Simbolizira besmrtnost duše i uskrснуće tijela. Pronađen je u velikom broju na prostoru Dalmacije. Među nalazima lucerni u Hvaru treba spomenuti i grčku starokršćansku svjetiljku s tvorničkim biljegom *XIQNHHC*, koja je na našem području jedinstvena.⁶³ Prikazana su tri lika s nimbusima u kratkim tunikama, s rukama u pokretu te muški lik na lijevoj strani s nimbusom oko glave, u tunici i paliju te s desnom rukom uzdignutom prema deblu palme na čijem se vrhu nalazi poprsje s frigijskom kapom. Ovaj ikonografski prikaz može se tumačiti kao scena odbijanja idolopoklonstva Azarje, Hananije i Mišaela pred Nabukodonozorom II. ili kao scena o Abrahamu s trima tajanstvenim bićima. Možda je čak riječ o kombinaciji tih dviju biblijskih scena.⁶⁴

Prethodno obrađenih dvanaest starokršćanskih svjetiljki iz Hvara datiraju u razdoblje od 4. do 6. stoljeća. Njihova prisutnost ukazuje na postojanje ranog kršćanstva antičkog Hvara i njegovu maritimnu povezanost, o čemu, među ostalim, svjedoče i dvije lucerne (8, 9), čije analogije možemo pronaći na sjeveru Italije. Dakle, vrlo je vjerojatno riječ o importu. Zanimljivo je da su sve svjetiljke pronađene unutar areala antičkoga grada Hvara, dok na ostatku otoka nije pronađena nijedna. Pronalazak svjetiljki na određenoj lokaciji može upućivati na postojanje starokršćanske crkve, kapele, oratorija, groblja ili čak doma u kojem se prakticiralo kršćanstvo. Pronalazak svjetiljki u kontekstu grobova potvrđuje da je stanovništvo bilo pokršteno. Broj pronađenih svjetiljki u Hvaru također premašuje broj pronađenih svjetiljki u drugim značajnim crkvenim središtima Dalmacije i jadranske obale.

⁶³ N. Petrić, 1997, 221.

⁶⁴ E. Visković, J. Baraka Perica, 2021, 220-221.

9. NEKROPOLE



Slika 34. Plan grada Hvara s antičkim i kasnoantičkim nalazima

(E. Visković, 2022, 17)

Na području grada Hvara zasad su otkrivene dvije nekropole: sjeverna i južna. Obje su smještene izvan naselja, čime slijede primjere Grčke i Rima u kojima su se antičke nekropole nalazile uz prilazne ceste gradova, izvan gradskih zidina.⁶⁵

Sjeverna nekropola nalazi se na prostoru Dolca i istočnog dijela Grode te se vjerojatno može smatrati prvom organiziranom nekropolom na ovom području. Raniji zapisi o sjevernoj nekropoli spominju kasnoantički grob u amfori, tj. ostatke kostiju s ulomcima amfora koji su pronađeni

⁶⁵ E. Visković, 2022, 4.

tijekom građevinskih radova 1971. godine iza apside crkve Svetog Duha. Prilikom obnove palače Gazarević 1982./1983. godine u amfori je pronađen dječji grob,⁶⁶ dok je tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na Dolcu 2004. godine pronađen dio sjeverne nekropole koju čine kasnoantički grobovi. Kasnoantički nalazi uključuju dva pojedinačna groba u amforama, jedan grob u raci ograđenoj nepravilnim kamenjem s više ukopa te tragove devastiranog četvrtoga groba. U grobovima su pronađeni prilozi: tri vrča, tanjur, lucerna. Svi prilozi pripadaju kasnoj antici.⁶⁷



Slika 35. Dolac, kasnoantički grob u amfori – sjeverna nekropola
(fotografija: J. Burmaz, 2004, 222.)

Arheološka istraživanja 2015. godine na parceli urušene palače Jakša, koja je poznatija kao kuća Zaninović, također dijelom sjeverne nekropole, rezultirala su otkrićem četiriju kasnoantičkih grobova. Na zapadnoj i sjevernoj strani parcele pronađena su ukupno četiri groba. Dva su groba imala amfore kao grobnu konstrukciju; u jednom grobu bila je ukopana muška osoba, a u drugom

⁶⁶ E. Viković, 2022, 4–6.

⁶⁷ E. Viković, 2022, 6–8.

ženska osoba. Četiri amfore koje su poslužile kao grobna konstrukcija za ova dva groba potječu iz Afrike. Treći grob imao je konstrukciju od kamenih ploča i ulomaka krovnog crijepa, a u njemu je bilo ukopano dijete. Četvrti grob otkriven je samo djelomično te se vidi južni rub groba. Od grobnih priloga, u grobu ženske osobe pronađen je brončani toaletni štapić. Analizom grobnih amfora i radiokarbonskom analizom jednog od kostura utvrđeno je da ovaj lokalitet pripada razdoblju od 3. do 5. stoljeća.⁶⁸



Slika 36. Grobovi 13 i 14 lokalitet Radošević – južna nekropola (E. Visković, 2022, 8, 9.)

Južna nekropola nalazi se istočno od zgrade Arsenala. Dio te nekropole dokumentiran je prilikom arheoloških istraživanja u vrtu palače Radošević 2020. i 2021. godine. Tom prilikom otkriveni su ostatci istočnog kraka kasnoantičkog bedema s gradskim vratima čija je izgradnja djelomično oštetila nekropolu.⁶⁹ Istraživači su na površini od 65 m² otkrili 20 pojedinačnih grobova s osteološkim ostacima ukupno 35 osoba, među kojima je 15 djece, devet žena i sedam muškaraca. Tipovi grobova južne nekropole karakteristični su za kasnu antiku: jednostavni grobovi u zemljanoj raci bez grobne konstrukcije, grobovi u amforama, grobovi unutar grobne konstrukcije od krovnog crijepa, kao i jedna zidana grobnica sa 17 kostura. Grobni nalazi s keramičkim vrčevima, lucernama, staklenim bocama, kovanicama i sitnim upotrebnim predmetima poput igala

⁶⁸ E. Visković, 2022, 4.

⁶⁹ E. Visković, J. Baraka Perica, 2021, 224.

za šivanje i jedne ribarske udice upućuju na to da se radi o ukopima iz druge polovice 4. i prve polovice 5. stoljeća.⁷⁰

Proučavanje ovih nekropola pruža dragocjen uvid u demografske, kulturne i društvene aspekte života antičkih stanovnika Hvara, a pronalazak lucerni s hvarskih nekropola s kršćanskim simbolima svjedoči o ranoj prisutnosti kršćanstva u Hvaru.

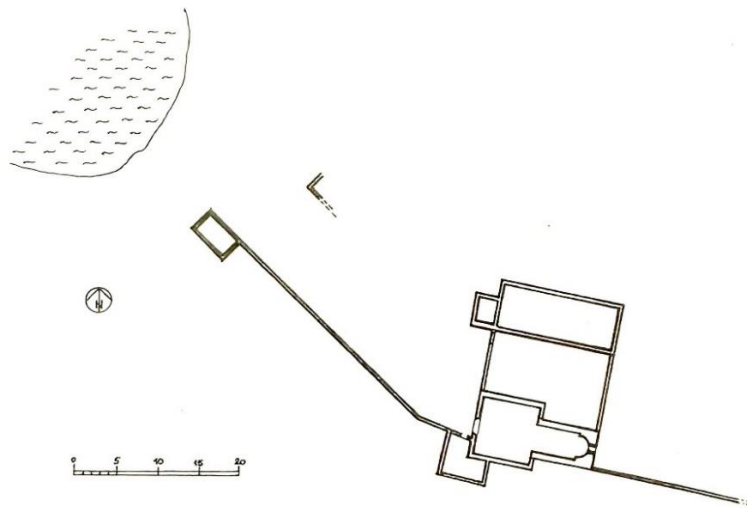


Slika 37. Dječji grobovi 18, 19, 20, lokalitet Radošević – južna nekropola
(E. Visković, 2022, naslovna stranica)

⁷⁰ E. Visković, 2022, 10.

10. ŠĆEDRO

Šćedro, poznat kao Tauris u antičko doba, važno je arheološko nalazište u blizini otoka Hvara. Na ovoj lokaciji pronađeni su ilirski i antički spomenici, a poznat je i zbog povijesne pomorske bitke između Cezara i Pompeja 47. godine pr. Kr. Antički nalazi koncentrirani su u uvali Rake, gdje su otkriveni znatni ostaci rustikalne vile, uključujući vivarij, pristanište i mozaik, što ovaj kompleks čini glavnim gospodarstvom na Šćedru. Od vile su sačuvani intaktni zidovi na zapadnoj strani vinograda, dio jednog sarkofaga, ulomak urne te dva antička stupića uzidana u prozor kuće, dok je s istočne strane vinograd omeđen zidom građenim od kamena s antičke vile.⁷¹ Nama posebno zanimljiv kompleks nalazi se u uvali Mostir i obuhvaća ruševine srednjovjekovnog dominikanskog samostana. Kompleks ima višeslojnu povijest gradnje, počevši od kasne antike. Posebno se ističe zid dug 40 metara koji počinje kod kućice s oltarom za ribare na obali i proteže se do kasnoantičke cisterne ispred pročelja crkve. Ovaj dobro sačuvan zid jasno je prepoznat kao kasnoantički, a ostaci kasnoantičkih zidova vide se i u vrtu te unutar prostora srednjovjekovnog samostana.⁷²



Slika 38. Građevni sklop starokršćanskog i srednjovjekovnog samostana u uvali Mostir na Šćedru

(N. Petrić, 1993, 333.)

⁷¹ N. Petrić, 1997, 229.

⁷² N. Petrić, 1993, 332.

Najznačajniji dio kompleksa jest crkvice koja je ostala relativno netaknuta, inkorporirana u srednjovjekovni samostan. Orijentirana u smjeru istok-zapad, crkvice je u srednjem vijeku postala apsidalni dio veće kasnogotičke crkve. Crkvice je duga oko 10 metara, široka 3 metra i visoka 4,5 metra (sačuvani zidovi do krovne visine). Unutrašnjost crkvice kakva se vidi danas otkriva slojeve razvoja od starokršćanske arhitekture do predromaničkog razdoblja, što se vidi na zidovima s lukovima i bačvastim svodom.⁷³ Dakle, radi se o samostanskoj crkvi, čiji začetak Nikša Petrić pretpostavlja u antičkoj vili.⁷⁴ Nedaleko od samostana otkrivena je kasnoantička grobnica s pokrovom od opeka s pečatima SOLONAS, PANSIAN, SMAXIMI te novčićima Nerona, Konstantina, Gracijana i Valentinijana,⁷⁵ što ukazuje na grobnicu iz 4. stoljeća,⁷⁶ a što dodatno potvrđuje kontinuitet sakralnog korištenja ovog prostora kroz povijest.

Ovaj kasnoantički samostanski kompleks na Šćedru vjerojatno je nastao u 5. – 6. stoljeću. Naime, prema povijesnim izvorima poput sv. Jeronima te arheološkim nalazima s lokacija poput Stipanske i Majsanske, upravo je to razdoblje tipično za takve sakralne objekte na otocima. Crkvice u uvali Mostir nadograđena je u predromaničkom razdoblju (9. – 11. stoljeće) te je nastavila biti u funkciji. U 15. stoljeću inkorporirana je u novoizgrađeni samostan, što je bilo ključno za njezino očuvanje do danas. Sam toponim Šćedro (milo-srdan, svet) vrlo vjerojatno ima ishodište u kasnoantičkom sakralnom objektu.⁷⁷

Pozicija crkve u odnosu na *villu rusticu* također odražava tipičnu praksu iz kasne antike u kojoj su sakralni objekti često bili povezani s velikim imanjima. Crkvice je mogla biti izgrađena kao privatna kapela za stanovnike *villae rustice*, što je bio čest običaj među bogatim zemljoposjednicima tog vremena. Također, crkvice je mogla služiti i širem krugu stanovnika, uključujući radnike na imanju i stanovnike obližnjih područja.

⁷³ N. Petrić, 1993, 332.

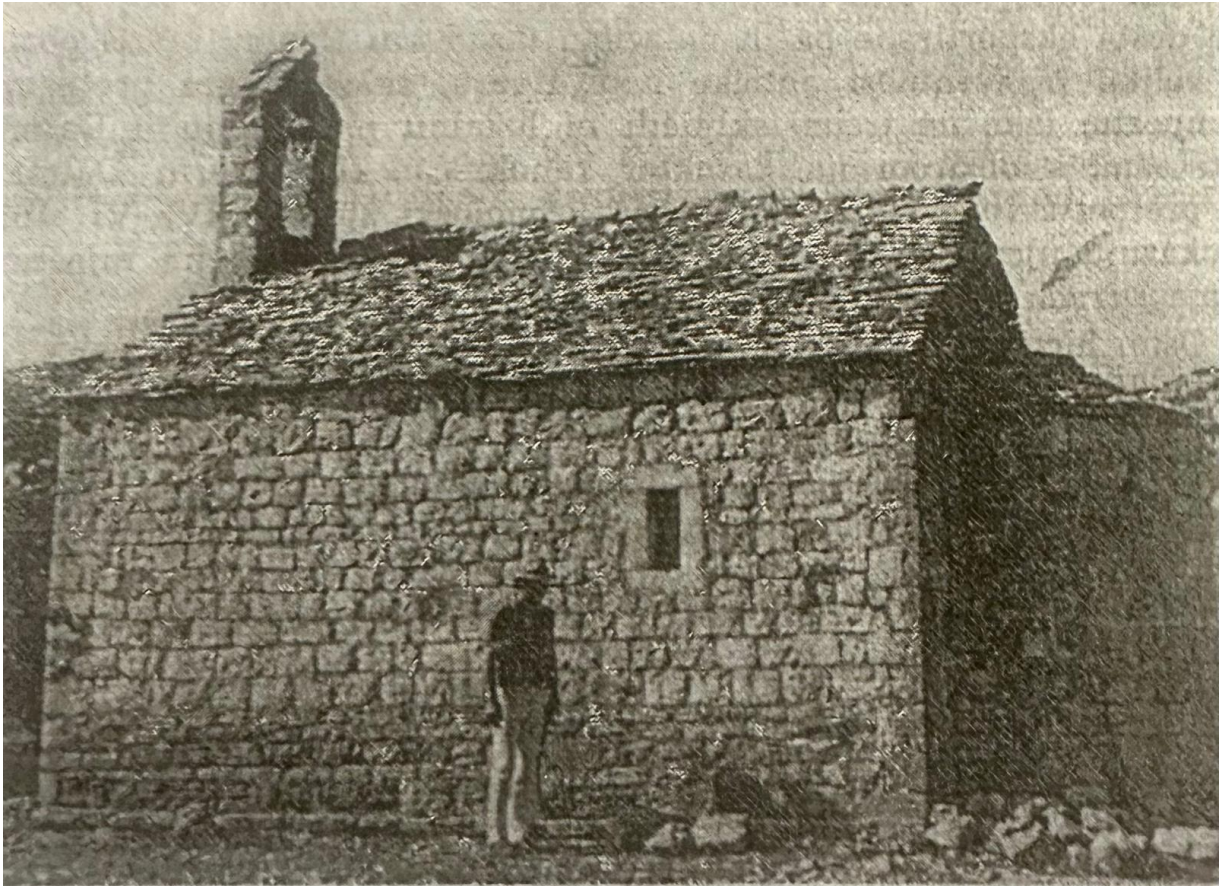
⁷⁴ N. Petrić, 1993, 333.

⁷⁵ F. Bulić, 1898, 22.

⁷⁶ N. Petrić, 1993, 333.

⁷⁷ N. Petrić, 1977, 230.

11. NJIVE – MARIJA MAGDALENA



Slika 39. Južna strana crkve Marije Magdalene

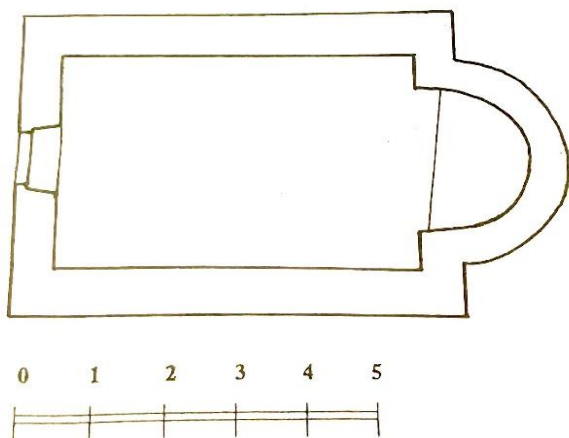
(N. Petrić, 1993, 222.)

Nedaleko od grada Hvara, u plodnom polju Njive, u antičko se doba odvijao bogat gospodarski život, što dokazuju brojni nalazi nekoliko *villa rustica*⁷⁸. U predjelu Plajice, pored starog puta za Milnu, nalazi se gotička crkva sv. Marije Magdalene iz 15. stoljeća. Na mjestu današnje gotičke crkve sv. Marije Magdalene utvrđeno je postojanje starijeg starokršćanskog objekta smještenog na malom uzvišenju kružnog oblika, odnosno na poravnatom prapovijesnom tumulu. Dimenzije kamenog platoa i današnje crkve ukazuju na postojanje male starokršćanske crkvice.⁷⁹

⁷⁸ N. Petrić, 1977, 223.

⁷⁹ N. Petrić, 1975, 24.

Od te starokršćanske crkvice sačuvani su ostaci južnog zida od pravilnih nizova lomljenaca visoki do jednog metra, pročelje i dio apside. Tehnika zidanja pokazuje kasnoantički način gradnje s pravilnim nizovima uskih lomljenaca i vezivnim mortom s mrvljenom opekom crvenkaste boje, što se razlikuje od gotičkog zida crkve.⁸⁰ Crkva sv. Marije Magdalene ima usmjerenje istok-zapad,



dimenzije su joj 4,5 x 8 metara, a ponavlja oblik tlorisa male starokršćanske crkve. Slične crkvice nalaze se na otočićima Pelješkog kanala, na Šipanu, Braču i u Splitu, a vjerojatno datiraju iz 5. ili 6. stoljeća.⁸¹ Ova crkvice bila je mala jednobrodna građevina.

Slika 40. Tlocrt crkve sv. Marije Magdalene

(N. Petrić, 1993, 326.)

Arheološki kompleks Njive najprije je naseljavalo autohtono ilirsko stanovništvo. Antičko kultiviranje ovog područja dovelo je do romanizacije stanovništva, iako se zbog nedostatka arheoloških dokaza ne može precizno opisati te procese. Starokršćanska crkvice smještena na tumulu pokazuje ne samo kontinuitet kulta, već i proces evangelizacije autohtonog stanovništva. Veliki ruralni ambijent poput Njiva vjerojatno je bio kristijaniziran u kasnoj antici, a starokršćanska crkvice predstavlja kršćanski centar ovog antičkog zaseoka.⁸² Za lokalitet Njive može se reći da predstavlja antičko gospodarstvo većih razmjera, što upućuje na zaključak da je antičko naselje Hvara bilo znatno veće negoli se prethodno mislilo. Ovaj ruralni kompleks sugerira da je Hvar bio centar širokog pojasa koji je gravitirao prema njemu.⁸³

⁸⁰ N. Petrić, 1975, 24.

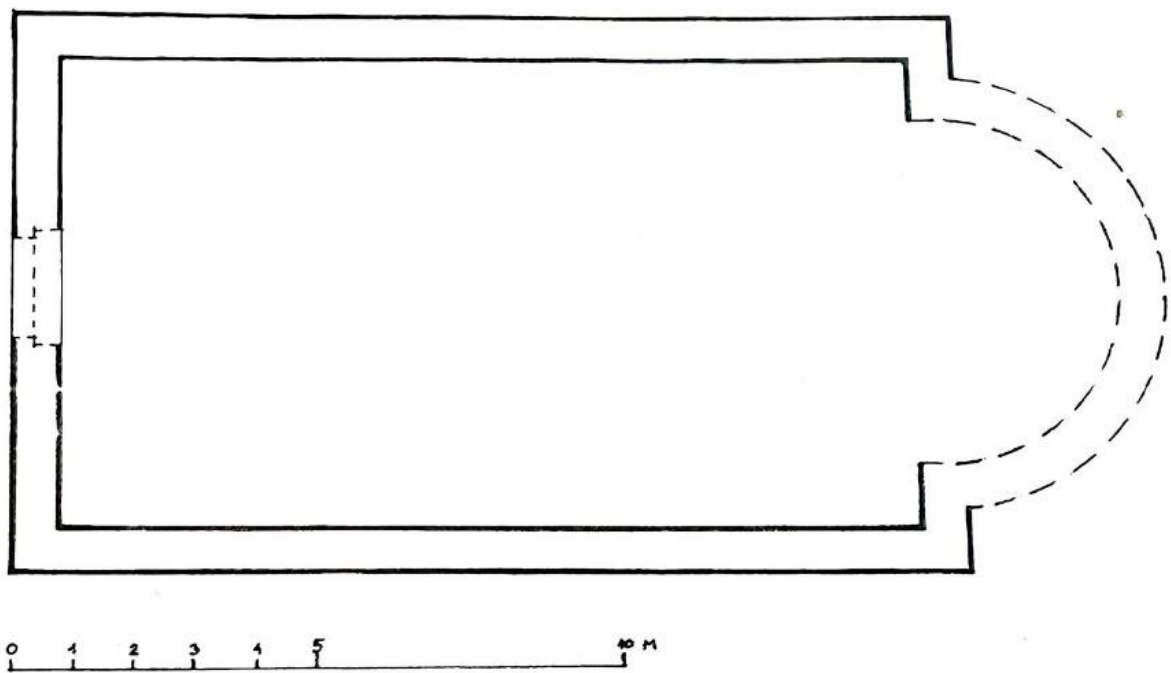
⁸¹ N. Petrić, 1993, 328.

⁸² N. Petrić, 1975, 24–25.

⁸³ N. Petrić, 1975, 19.

12. VRISNIK – ČEBARJON

Iznad sela Vrisnika, u predjelu Čebarjon, nalaze se ostaci arhitekture starokršćanske jednobrodne crkve s apsidom iz 6. stoljeća. Sam toponim ukazuje na to da je crkva bila posvećena sv. Ciprijanu, afričkom mučeniku koji je bio vrlo popularan u Dalmaciji.⁸⁴ Položena je u smjeru istok-zapad, a sačuvani su južni zid dug 14 metara i visok do 1,5 metar te zapadni zid dug 4,2 metra, dosežući do ulaznih vrata koja se naziru prizemno. Debljina južnog zida iznosi oko 80 centimetara, dok je sjeverni zid uglavnom zatrpan gomilom kamenja, ali ipak omogućuje mjerenje širine crkve koja iznosi 8 metara.⁸⁵



Slika 41. Tlocrt crkve sv. Ciprijana, Vrisnik

(N. Petrić, 1993, 336.)

Crkva se dijelom nalazi u vinogradima, što je dovelo do uništenja apsidalnog dijela te onemogućilo precizno mjerenje istočnog dijela objekta. Građevna tehnika zidova, izgrađenih od nizova lomljenaca, a na nekim dijelovima i kosih kamenja, karakteristična za straokršćansko graditeljstvo

⁸⁴ P. Chevalier, 1996, 309.

⁸⁵ N. Petrić, 1977, 226.

u Dalmaciji, daje čvrstu osnovu za zaključak da se radi o starokršćanskoj bazilici. Iako je crkva dijelom devastirana, njezine dimenzije i tehnika zidanja svjedoče o važnosti ovog spomenika. Minimalni arheološki zahvati mogli bi pružiti dodatne informacije o ovoj starokršćanskoj crkvi koja je važan primjer starokršćanskog graditeljstva i svjedočanstvo povijesnog kontinuiteta sakralnih objekata na otoku.⁸⁶ Također se nalazi u blizini polja, a njezin položaj sugerira da je imala sličnu funkciju kao i crkva u Njivama. Te su crkve mogle biti središta malih ruralnih naselja, tzv. *villae rusticae*, koja su bila tipična za kasnoantičko razdoblje. Takva naselja često su uključivala skupinu poljoprivrednih gospodarstava s pripadajućim sakralnim objektom.

⁸⁶ N. Petrić, 1993, 336-337.

13. UVALA SV. LUKE



Slika 42. Arheološka topografija uvale sv. Luke
(fotografija i izrada karte: E. Visković)

Uvala sv. Luke, poznata i kao „Carkvica” ili „Crikvica”, nalazi se 4 kilometra istočno od Jelse na otoku Hvaru. Na istočnom rtu nalazi se srednjovjekovna crkva iz 14. stoljeća posvećena sv. Luki, dok se na istočnom dijelu uvale nalaze se ostaci antičke arhitekture, vjerovatno *ville rustice*⁸⁷ te mlin za ulje i ulomak grla velikog pithosa za vino ili ulje. Pod morem se nalaze ostatci antičkog pristaništa, potvrđeni podvodnim rekognosciranjima. Na temelju tih nalaza Marin Zaninović pretpostavlja izvoz viškova *ville rustice* na područja Salone i Narone.⁸⁸

⁸⁷ J. Baraka Perica, E. Visković, u tisku.

⁸⁸ M. Zaninović, 1966, 210.



Slika 43. Grobnica na svod prije arheoloških iskopavanja (fotografija: E. Visković)

Dvojna grobnica na svod, koja se u literaturi rijetko spominje, nalazi se na zapadnoj obali uvale. Opis iz 1907. godine spominje „3 posvođene sobice” koje puk naziva „pećnice”, ali istraživanja su pokazala da postoje dvije komore. Grobnica je smještena na uzvišenom terenu unutar pošumljenog dijela uvale. Istraživanja su pokazala da je grobnica sekundarno korištena kao privremeno sklonište te su grobne komore, koje bi trebale biti pod zemljom, zatečene u ravnini terase. Unutrašnjost je očišćena, bez tragova ljudskih kostiju, a prednji dio, gdje bi se trebao nalaziti ulaz, u potpunosti je uništen izgradnjom suhozida.⁸⁹

⁸⁹ J. Baraka Perica, E. Visković, u tisku.



Slika 44. 3D model grobnice na svod (izradio: E. Visković)

Grobnica ima dvije grobne komore na svod, tipične za kasnu antiku u unutrašnjosti provincije Dalmacije, izgrađene istovremeno i spojene zidom širokim 42 centimetra. Vanjska širina južne komore iznosi 180 centimetara, a sjeverne 190 centimetara. Dužina sačuvanog dijela južne komore jest 235 centimetara, dok je dužina sačuvanog dijela sjeverne komore 220 centimetara. Unutarnja visina sjeverne komore jest 110 centimetara, a južne 132 centimetra. Vanjska visina sjeverne komore iznosi 146 centimetara, a južne 167 centimetra. Grobnica je orijentirana istok-zapad, a obje komore na zapadnoj strani imaju po jednu nišu. Svodovi su izrađeni od sedre, a zidovi od nepravilnog kamenja povezanog žbukom. Unutrašnjost je grubo ožbukana. Ovakve grobnice često se nalaze uz starokršćanske crkve ili unutar njih. Indikativno je što je grobnica prislonjena na suhozid na zapadnom dijelu, a tragovi žbuke unutar suhozida i veća kamena gomila upućuju na mogući položaj starokršćanske crkve.⁹⁰

U uvali sv. Luke na Hvaru različiti su arheološki elementi strateški raspoređeni oko uvale, stvarajući kompleks koji je karakterističan za kasnoantički ruralni pejzaž. Prirodna luka s antičkim pristaništem smještena je uz samu obalu uvale i služi kao ključna točka za pristup moru. To

⁹⁰ J. Baraka Perica, E. Visković, u tisku.

pristanište omogućavalo je lako povezivanje lokalnog stanovništva s ostalim dijelovima otoka i šireg mediteranskog svijeta te je olakšavalo transport robe i ljudi. U blizini obale, ali na nešto uzvišenijem terenu, nalazila se *villa rustica*, rimska rezidencija koja je dominirala krajolikom. Ona nije bila samo stambeni prostor za vlasnike imanja, već je služila kao središte poljoprivrednih aktivnosti. S pozicije vile pružao se dobar pogled nad okolinom, uključujući luku i plodna polja, čime se osiguravala zaštita imanja i kontrola nad imanjem. Grobnica na svod smještena je u neposrednoj blizini *ville rustice*, na rubu posjeda, kako bi bila dovoljno blizu obiteljskom imanju, ali izvan svakodnevnog života. Ovakva grobnica reflektira običaj pokopa unutar vlastitog posjeda, što je bilo uobičajeno u rimskoj kulturi. Samo polje nalazi se u zaleđu ili oko *ville rustice*, iskorištavajući plodno tlo u blizini uvale. Polje je služilo kao glavno područje za poljoprivredne aktivnosti, ključne za samoodrživost i ekonomiju imanja.

Na otoku Hvaru postoji veliki broj uvala sličnih uvali sv. Luke, koje dijele slične prirodne i geografske karakteristike. Te uvale često pružaju prirodnu zaštitu od vjetrova i valova te su povoljno smještene u blizini plodnih polja, što ih je u antičkom i kasnoantičkom razdoblju činilo idealnim lokacijama za naseljavanje. Stoga bi istraživanje sličnih uvala na Hvaru moglo otkriti slične situacije, s tragovima naselja, poljoprivrednih aktivnosti i sakralnih objekata iz antičkog i kasnoantičkog razdoblja, koji bi dodatno osvijetlili način života i organizaciju prostora na otoku u tom vremenu.

14. ZAKLJUČAK

Arheološka istraživanja na otoku Hvaru otkrila su značajne ostatke starokršćanske arhitekture koji svjedoče o bogatoj povijesti i kulturnom nasljeđu tog područja. Posebno se ističu starokršćanske crkve koje predstavljaju vrijedan primjer sakralne arhitekture tog vremena. Istraživanja su otkrila složene strukture tih crkava, uključujući sačuvane apside, mozaike i krstionice, pružajući uvid u vjerske i društvene običaje tog razdoblja. Kasnoantički arheološki nalazi zabilježeni su na otoku Hvaru još u prošlom stoljeću, a ozbiljnija istraživanja provodila su se tek posljednjih četrdesetak godina. Jedini sustavno istražen kompleks na otoku čine dvojne crkve sv. Ivana u Starom Gradu, uz manja preventivna istraživanja provedena u dva navrata ispred i unutar hvarske katedrale. Stoga većina arheoloških podataka o kasnoantičkom Hvaru dolazi iz usputno prikupljenih nalaza, a ne iz sustavnih istraživanja, koja su često jedini izvor informacija o tom razdoblju kojim se možemo koristiti i danas.

Na otoku Hvaru sigurne starokršćanske crkve nalaze se u Starom Gradu, a riječ je o dvojnog kompleksu crkvi sv. Marije i sv. Ivana. U gradu Hvaru, na mjestu hvarske katedrale i benediktinskog samostana, bila je starokršćanska crkva sv. Marije de Lesne. Na prostoru hvarskog agera, na položaju Njive, također postoje sigurni ostatci starokršćanske crkve sv. Marije Magdalene te ostatci arhitekture starokršćanske jednobrodne crkve sv. Ciprijana na položaju Vrisnik – Čebarjon. Ne smiju se izostaviti ni dvojna grobnica na svod u uvali sv. Luke koja je sigurno starokršćanska i nalazi starokršćanske crkvice inkorporirane u benediktinski samostan u uvali Mostir na otoku Šćedru. Osim nabrojanih sigurnih starokršćanskih nalaza na otoku Hvaru, postoje i potencijalni nalazi o kojima svjedoče povijesni izvori, usputni nalazi ili sama toponimija koja može ukazivati na ranu kršćansku prisutnost. Među njima je crkva sv. Stjepana u Starom Gradu, u gradu Hvaru potencijalne su crkve sv. Ciprijana, Sv. Duha, crkva svih svetih te crkve sv. Katarine i sv. Roka.⁹¹ U Jelsi se spominju crkve sv. Marije od Jelse i sv. Liberata. Ne smije se zaboraviti ni potencijalna crkvice na prostoru uvale sv. Luke koja se vrlo vjerojatno nalazila uz dvojne nadsvođene grobnice. U ovom kontekstu, nezaobilazno je i pitanje naziva polja *Campus Sancti Stephani* iz kojega je jasno da je polje dobilo naziv po crkvi sv. Stjepana u Starom Gradu, nekadašnjoj kasnoantičkoj Phariji. U 16. stoljeću ta se crkva spominje kao „*Ecclesia sancti*

⁹¹ Visković E, Baraka Perica, J. 2021, 226.

Stephani, alias Cathedralis, dum locus hic esset civitas”, što znači da je taj naziv nosila dok je naselje bilo civitas, u razdoblju kasnoantičke Pharije. Don Frane Bulić smatrao je da je crkva dobila ime po sv. Stjepanu, prvom biskupu Maccura, koji je poznat iz spisa sa salonitanskog sabora 533. godine. Nakon što je Totila 549. godine razorio Maccur, biskup Stjepan preselio je biskupsko sjedište u Phariju, što je bilo logično s obzirom na tadašnje prilike u Dalmaciji. Naziv *Campus Sancti Stephani* za hvarski ager dodatno potvrđuje tu povezanost. Nazivi poput *territorium* i *campus sancti Stephani* odražavaju tipičnu kasnoantičku tradiciju imenovanja i definiranja teritorija civitasa. Rimski pravници tog vremena definirali su teritorij kao područje poljoprivrednih zemljišta unutar granica određenog civitasa (*Territorium est universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis*). Sličan primjer može se naći u Poreču, gdje se od sredine 6. stoljeća porečkoj crkvi, prema tzv. *Privilegium Eufasianum*, priznaje pravo vlasništva nad agerom Parentiuma, koji je također poznat kao „*territorium sancti Mauri*”, nazvan tako po titularu porečke crkve. Jasno je koliko srednjovjekovni hvarski Statut sadržava kasnoantičkih elemenata.⁹² Područje polja sv. Stjepana obuhvaćalo je područje Starog Grada i Dola, Vrbnja do Vrboske i područje Pitava od Svirča do Jelse. Po srednjovjekovnom Statutu, u opisu ovog prostora spominju se crkve za koje se zna da su starokršćanske, a to su crkva sv. Barbare, crkva sv. Mihaela i crkva sv. Petra od Dola, koje su trajale i tijekom srednjeg vijeka. Crkva sv. Petra u Vrboskoj predromanička je crkva nastala na temeljima starokršćanske crkve po kojoj je ta uvala u srednjem vijeku dobila ime „*valle Varbagni ecclesiae sancti Petri*”. Ostaje otvoreno pitanje jesu li crkva sv. Ilije u Svirču i crkva sv. Marije od Jelse starokršćanske ili ranosrednjovjekovne.⁹³

Na temelju iznesenih podataka može se zaključiti da je naseljenost različitih dijelova otoka Hvara, kako u antici, tako i u prapovijesnom razdoblju pa sve do danas, prvenstveno povezana s postojanjem plodnih poljoprivrednih površina. Čak i kada su te obradive površine bile relativno male, poput onih na otočićima ispred grada Hvara ili na Šćedru, bile su ključne za naseljavanje. Što su te površine veće, poput hvarskih Njiva ili Starogradskog polja, to je proporcionalno veći broj arheoloških lokaliteta i gustoća nalaza, osobito iz razdoblja antike, koja je na tim područjima, kao što se moglo vidjeti, intenzivno zastupljena. Dugotrajan mir i stabilnost pod rimskom vlašću (*pax Romana*) očigledno su pogodovali razvoju ruralnog života na Hvaru.

⁹² N. Petrić 1998, 636–637.

⁹³ N. Petrić 1996, 126–127.

S druge strane, arheološki se nalazi pojavljuju rijetko ili potpuno izostaju u krševitim dijelovima otoka bez plodnih obradivih površina, gdje je preživljavanje bilo moguće jedino zahvaljujući stočarstvu. Stoga se može pretpostaviti da su u takvim područjima, poput Poljica, Gdinja, Zastrazišća i Bogomolja, stariji, prapovijesni način života i stanovanja opstali čak i u doba pune antike.⁹⁴ Iako su starokršćanski tragovi otoka Hvara slabo sačuvani i nedovoljno istraženi, oni ipak svjedoče o procesu kristijanizacije ovog antičkog otoka i pružaju uvid u njegov kasnoantički život. Prethodno je istaknuta važnost Hvara kao pomorske postaje u antičko doba, a prisutnost starokršćanskih elemenata dodatno potvrđuje tu ulogu. Pronađene lucerne, osobito grčke, ukazuju na učestale kontakte hvarskog naselja s mediteranskim obalama tijekom kasne antike, kao i na ranu prisutnost kršćanstva u Hvaru. U kombinaciji sa starokršćanskim nalazima iz Staroga Grada, ti nalazi dopunjuju sliku kršćanske baštine na otoku Hvaru tijekom kasne antike.⁹⁵

Usporedi li se veličina otoka Hvara s brojem otkrivenih starokršćanskih lokaliteta, postaje jasno da je taj broj relativno skroman u odnosu na značaj i veličinu otoka. Hvar, jedan od većih otoka na Jadranu, otok bogate povijesti sa strateškim položajem, imao je ključnu ulogu u antičkom svijetu, posebno u kontekstu pomorskih ruta i agrarnog razvoja. S obzirom na te čimbenike, bilo bi za očekivati da će broj arheoloških lokaliteta, posebice onih iz starokršćanskog razdoblja, biti znatno veći. No, situacija je drugačija. Nekoliko je razloga zašto je broj otkrivenih lokaliteta manji od očekivanog. Prvo, veliku ulogu ima nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja. Većina otkrivenih lokaliteta rezultat je preventivnih istraživanja ili slučajnih nalaza, a ne detaljnih i planiranih iskopavanja. To znači da su mnogi potencijalni lokaliteti još uvijek skriveni ispod površine ili nisu dovoljno istraženi, što ostavlja praznine u našem razumijevanju starokršćanske prisutnosti na otoku. Prirodni uvjeti otoka Hvara također su utjecali na broj otkrivenih lokaliteta. Krševiti i teže dostupni dijelovi otoka, gdje je poljoprivreda bila otežana, nisu pružali povoljne uvjete za razvijeniji naseljeni život tijekom kasne antike. Zbog toga su arheološki nalazi na tim područjima rjeđi, što dodatno smanjuje broj otkrivenih lokaliteta. Nadalje, Hvar je bio naseljen još od prapovijesti, što znači da su slojevi kasnije naseljenosti mogli prekriti ili čak uništiti starije, starokršćanske ostatke. Kontinuirana naseljenost kroz stoljeća mogla je dovesti i do ponovne upotrebe građevinskog materijala iz starokršćanskih objekata, čineći ih teže prepoznatljivima i istraživima. Uzimajući u obzir sve navedene čimbenike, može se zaključiti da otkriveni lokaliteti

⁹⁴ M. Zaninović 1996, 211.

⁹⁵ N. Petrić 1975, 27.

na Hvaru, iako su važni, nisu dovoljni za cjelovitu sliku starokršćanskog života na otoku. Potrebna su daljnja sustavna istraživanja kako bi se otkrio pravi razmjer starokršćanske prisutnosti na Hvaru i kako bi se bolje razumjela povijesna važnost ovog jadranskog otoka. Samo takvim istraživanjima možemo u potpunosti otkriti i očuvati bogatu kulturnu baštinu koju Hvar skriva.

15. POPIS LITERATURE

- BARAKA PERICA, J., VISKOVIĆ, E., Dvojna grobnica na svod u uvali Sv. Luke kod Jelse
In Situ 2. u tisku.
- BULIĆ, F. Pharia, (Stari Grad, Cittavecchia di Lesina), Bull. dalm. XXIX/1906, 233.
- BULIĆ, F., Starinarska iznašašća na otoku Šćedru (Torcola) pokraj Hvara, u *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 21, Split 1898, 21–22.
- CHEVALIER, P., *Ecclesiae Dalmatiae, Salona II* // Obavijesti – Hrvatsko arheološko društvo, 28 Split (1996), 309–310.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., Novi urbanistički elementi antičkog grada Farosa, in *Opuscula Arheologica* 23-24, Zagreb 1999–2000, 77–88.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., Pharos – antički grad, in *Pharos, antički stari grad*, katalog izložbe, Zagreb 1995, 56–117.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994. 12, 7–78.
- JOVIĆ GAZIĆ V., Urbanizam Hvara – srednjovjekovni grad na kasnoantičkim temeljima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 34, 2021, 231–244.
- KATIĆ M., Kasnoantički grad na Jadranu – primjer grada Hvara, in *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38 Split 2001, 19–49.
- PETRIĆ, N., Crkve od 5. do 13. stoljeća na području grada Hvara, in *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, (Zbornik Krune Prijatelja), Split 1992, 181–191.
- PETRIĆ, N., Kasnoantički spomenici otoka Hvara, in *Hvarski zbornik* 5, Hvar 1977, 217–232.
- PETRIĆ, N., O gradu Hvaru u kasnoj antici, in *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 20, Split 1975, 5–29.
- PETRIĆ, N., O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, u *Diadora* 15, Zadar 1993, 311–346.
- PETRIĆ, N., Ranokršćanski samostan na Šćedru (Tauris, Sacra) i kasnoantički pejzaž otoka Hvara u 6. i 7. stoljeću, u *Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, (Split – Poreč, 25. 9. – 1. 10. 1994.), Split-Città del vaticano 1998, 633–637.
- PETRIĆ, N., Srednjovjekovni spomenici kasnoantičke baštine Hvara, u *Mogućnosti* 1/3, Zagreb 1996, 122–131.
- ŠTAMBUK I., Crkve na mjestu današnje Hvarske katedrale sv. Stjepana I, u *Prilozi povijesti*

otoka Hvara vol. 14, 2019, 73–86.

VISKOVIĆ, E., BARAKA PERICA, J., Prilog poznavanju kasne antike grada Hvara – rezultati arheoloških istraživanja na prostoru gradske vijećnice // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 34/2019. Zbornik skupa Hvarski arhipelag i arheologija dalmatinskih otoka: od dinamične prošlosti do kulturnog turizma, Hvar, 8. – 11. 10. 2019. / Visković, Eduard; Ugarković, Marina; Tončinić, Domagoj (ur.). Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2022, 217–229

VISKOVIĆ, E., Katalog izložbe HOMO EX HUMO

ZANINOVIĆ, M., O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68, Split 1973, 195–211.

16. POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1. 1. dvojne crkve u Starom Gradu, 2. hvarska katedrala, 3. crkva sv. Ciprijana, 4. crkva svih svetih, 5. crkva Sv. Duha, 6. crkva sv. Marije Magdalene, 7. uvala Mostir, Šćedro 8. Čebarjon, 9. Uvala sv. Luke.....	5
Slika 2. Stari Grad karta.....	6
Slika 3. Tlocrt istočnih gradskih bedema i sklopa grčke arhitekture pored crkve sv. Ivana	7
Slika 4. Crtež dvojnih crkava; 17. st., pročelje	8
Slika 5. Crtež dvojnih crkava;17. st., tlocrt.....	8
Slika 6. Slike crkve sv. Ivana prije istraživanja	9
Slika 7. Tlocrt starokršćanskog sklopa u Starom Gradu.....	10
Slika 8. Apsida sjeverne crkve s konfesijom i podnim mozaicima	11
Slika 9. Ostatci trifore u apsidi sjeverne crkve	11
Slika 10. Kofesija sjeverne crkve.....	12
Slika 11. Vrata između dvojnih crkava.....	13
Slika 12. Pogled na južnu crkvu s krstionicom.....	14
Slika 13. Starokršćanski krsni zdenac za vrijeme istraživanja	15
Slika 14. Tlocrt krsnog zdenca.....	16
Slika 15. Rekonstrukcija imposta iz južne crkve	17
Slika 16. Rekonstrukcija prozorskog pilastra	18
Slika 17. Kapiteli oltarne pregrade	19
Slika 18. Kapitel sa sabljastim lišćem.....	19
Slika 19. Pilastar oltarne pregrade	20
Slika 20. Crteži pluteja iz dvojnih crkava	21
Slika 21. Idejna rekonstrukcija starokršćanskog oltara tipa stola u dvojnim crkvama u Starom Gradu.....	22
Slika 22. Detalji mozaičnog poda u zazidanoj niši poda sjeverne crkve	23
Slika 23. Crtež rekonstrukcije mozaika iz sjeverne crkve	24
Slika 24. Mozaični medaljon s prikazom golubica i kantarosa iz južne crkve	25
Slika 25. Mozaik kantarosa s paunovima iz prezbiterija južne crkve.....	25
Slika 26. Antička nalazišta u gradu Hvaru.....	27
Slika 27. Tlocrt starokršćanske bazilike s katakumenejem i krstionicom	28

Slika 28. Tlocrt, proporcijski odnosi i rekonstrukcija gradnji u kapeli sv. Prospera u Hvaru	29
Slika 29. Tlocrt crkve Sv. Duha.....	33
Slika 30. Rekonstrukcija lucerne	36
Slika 31. Rekonstrukcija lucerne	37
Slika 32. Rekonstrukcija lucerne	38
Slika 33. Kasnoantička svjetiljka s kršćanskom ikonografjom	39
Slika 34. Plan grada Hvara s antičkim i kasnoantičkim nalazima	41
Slika 35. Dolac, kasnoantički grob u amfori – sjeverna nekropola	42
Slika 36. Grobovi 13 i 14, lokalitet Radošević – južna nekropola	43
Slika 37. Dječji grobovi 18, 19, 20, lokalitet Radošević – južna nekropola.....	44
Slika 38. Građevni sklop starokršćanskog i srednjovjekovnog samostana u uvali Mostir na Šćedru	45
Slika 39. Južna strana crkve sv. Marije Magdalene.....	47
Slika 40. Tlocrt crkve sv. Marije Magdalene.....	48
Slika 41. Tlocrt crkve sv. Ciprijana, Vrisnik	49
Slika 42. Arheološka topografija uvale sv. Luke	51
Slika 43. Grobnica na svod prije arheoloških iskopavanja	52
Slika 44. 3D model grobnice na svod	53

SAŽETAK

STAROKRŠĆANSKA TOPOGRAFIJA OTOKA HVARA

Arheološka istraživanja starokršćanske arhitekture na otoku Hvaru svjedoče o bogatoj povijesti i kulturnom nasljeđu te ukazuju na kontinuiranu vjersku praksu kroz stoljeća. Adaptacije crkvenih objekata reflektiraju promjene u liturgijskim praksama i arhitektonskim stilovima. Proces dugotrajne kristijanizacije, obilježen intenzivnom izgradnjom sakralnih građevina, dodatno potvrđuje važnost Hvara kao otočkog središta starokršćanske kulture u Dalmaciji. Raznoliki arheološki nalazi, uključujući svjetiljke, grobnice i druge artefakte, ukazuju na rasprostranjenost starokršćanske arhitekture i vjerske prakse. Navedena otkrića obogaćuju naše razumijevanje povijesti otoka i pridonose očuvanju i valorizaciji kulturne baštine.

KLJUČNE RIJEČI: sakralna arhitektura, dvojne crkve, krstionica, lucerne, mozaik, starokršćanstvo

SUMMARY

EARLY CHRISTIAN TOPOGRAPHY OF HVAR ISLAND

Archaeological research on early Christian architecture on the island of Hvar testifies to the rich history and cultural heritage, indicating continuous religious practice through the centuries. Adaptations of church buildings reflect changes in liturgical practices and architectural styles. The process of prolonged Christianization, marked by intensive construction of sacred buildings, further confirms the importance of Hvar as an island center of early Christian culture in Dalmatia. Various archaeological findings, including lamps, tombs, and other artifacts, indicate the widespread presence of early Christian architecture and religious practices. These discoveries enrich our understanding of the island's history and contribute to the preservation and valorization of cultural heritage.

KEYWORDS: sacred architecture, twin churches, baptistery, lamps, mosaic, early Christianity